

SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU
FAKULTET ZA ODGOJNE I OBRAZOVNE ZNANOSTI

Ana Oršolić

**DIJAGNOSTIČKI I TERAPEUTSKI POTENCIJAL CRTEŽA U
RAZREDNOJ NASTAVI**

DIPLOMSKI RAD

Osijek, 2017.

SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU
FAKULTET ZA ODGOJNE I OBRAZOVNE ZNANOSTI
Integrirani preddiplomski i diplomski sveučilišni učiteljski studij

**DIJAGNOSTIČKI I TERAPEUTSKI POTENCIJAL CRTEŽA U
RAZREDNOJ NASTAVI**

DIPLOMSKI RAD

Predmet: Metodika likovne kulture I

Mentorica: doc. mr. art. Jelena Kovačević

Studentica: Ana Oršolić

Matični broj studenta: 2461

Modul: B

Osijek, svibanj, 2017.

Veliku zahvalnost, u prvom redu, dugujem svojoj mentorici doc. art. mr. Jeleni Kovačević koja mi je strpljivošću i brojnim savjetima pomogla pri izradi ovog diplomskog rada.

Također, zahvaljujem prijateljima, kolegama i rodbini na danoj podršci.

I na kraju, najveću zahvalnost upućujem svojim roditeljima koji su uvijek bili uz mene, imali razumijevanja i bez kojih ne bi bilo moguće sve što sam postigla.

SAŽETAK

Crtačke su aktivnosti neizravno sredstvo ispitivanja koje ispitaniku omogućuje da projicira svoje osjećaje i uvjerenja. Na taj način, učitelji u nastavi mogu lakše doprijeti do učenika koji imaju poteškoća u socijalnim interakcijama i teže se verbalno izražavaju. Sve to omogućuje pravilniji odabir odgovarajućih odgojnih metoda i pristupa, kako nastavi, tako i samom djetetu i razrednoj skupini. Prakticiranje crtanja kroz igru s ciljem provođenja različitih razvojnih i odgojno-obrazovnih programa doprinosi uspostavljanju odnosa s djecom, interpretaciju dječjeg ponašanja, kao pomoć u specifičnim životnim situacijama te u cilju poticanja cjelokupnog psihofizičkog razvoja. Cilj ovoga istraživanja bio je prikazati različite primjene crteža u odgojne, obrazovne, dijagnostičke i terapijske svrhe. Metodom crtačkog izazova stvoren je materijal za analizu emocionalnog aspekta ličnosti te djetetove unutrašnje psihološke stvarnosti i subjektivnog iskustva osobe koja stvara crtež. U prijašnjim istraživanjima je dokazano kako se kroz likovno izražavanje može promatrati te poticati perceptivni, senzorni i motorički razvoj djeteta dok se ovo istraživanje provodilo pomoću različitih svakodnevnih uputa kako bi se izbjegle poteškoće direktnog ispitivanja, polazeći od pretpostavke da se ljudi slobodnije izražavaju neizravno, bili toga svjesni ili ne.

Ključne riječi: Crtež, dijagnoza, likovno izražavanje, obrazovanje, odgoj, terapija

SUMMARY

Drawing activities serve as indirect method of examination which allows the subjects to express their feelings and beliefs. For this reason, teachers can reach out to the students with social difficulties and choose proper method of instruction, convenient approach to the child and the class. Combination of drawing and playing, which goal is to teach different education programs, affects teacher's relationship with children, enables interpretation of children's behavior, serves to help in certain situations and encourages whole child development. The purpose of this study is to describe different applications of drawing in education, diagnostics and therapy, but also to identify emotional aspect of a child, child's inner reality and subjective experience of a person by drawing. Studies have shown that children develop perception, sensory and motor skills by doing visual arts. This study was conducted by giving simple instructions to avoid complex direct questioning, assuming that people speak freely when they aren't under the pressure of examination, whether they are aware of it or not.

Keywords: Drawing, Diagnosis, Artistic Expression, Education, Therapy

SADRŽAJ

UVOD	1
1. CRTEŽ TIJEKOM POVIJESTI.....	2
2. UMJETNIČKI CRTEŽ	5
2.1. Crtačke tehnike	6
3. DJEČJI CRTEŽ.....	7
3.1. Crtež kao pokazatelj intelektualnog razvoja djeteta	7
3.2. Razvoj likovnog izražavanja i stvaranja u djece	8
3.2.1. Opće karakteristike likovnog izražavanja i stvaranja u djece	8
3.2.2. Etape razvoja likovnog izraza u djece	8
4. DIJAGNOSTIČKE I TERAPEUTSKE MOGUĆNOSTI CRTEŽA	11
4.1. Crtež kao dijagnostičko sredstvo	11
4.2. Terapija i prevencija	13
3.2. Efikasnost likovne terapije	16
5. CRTEŽ U RAZREDNOJ NASTAVI	17
5.1. Nastavni plan i program Likovne kulture od 1. do 4. razreda osnovne škole	17
5.2. Primjena likovne terapije (crteža) u obrazovanju.....	20
5.3. Crtež kao komunikacijsko sredstvo	24
6. METODOLOGIJA ISTRAŽIVAČKOG RADA	25
8. RASPRAVA.....	41
ZAKLJUČAK	42
LITERATURA.....	43

UVOD

Crtež je prvi jezik kojim se pojedinac služi. To je način izražavanja koji je stariji od pisane riječi. Crtanje je aktivnost prilikom koje se koriste različita osjetila, poput kinestetičkog, vizualnog, taktilnog, a bez verbalnog aspekta. Crtež je prepoznat kao važan način kojim pojedinac može izraziti sebe te kao takav može pružiti informacije o razvoju, emocionalnom i kognitivnom funkcioniranju, skrivenim i potisnutim traumama, prenositi i dvosmislene ili suprotstavljene osjećaje i percepcije.

Proučavanje dječjih crteža ima prilično dugu tradiciju na području psihijatrije, psihologije, art terapije, obrazovanja i drugih srodnih disciplina. Tako su mnogi stručnjaci proučavali karakteristike i zakonitosti dječjeg crteža, odnosno motoričke, emocionalne i psihološke aspekte dječjeg umjetničkog izražavanja. Rezultat navedenog jest sve veća primjena crteža u odgoju, obrazovanju, dijagnostici i terapiji. Mnogi su crtanje počeli prakticirati kroz igru s ciljem provođenja različitih razvojnih i odgojno-obrazovnih programa. Crtež i igra su aktivnosti najbliže djetetu. Upravo se zato upotreba igre i likovnih materijala koristi za uspostavljanje odnosa s djecom, interpretaciju dječjeg ponašanja, kao pomoć u specifičnim životnim situacijama te u cilju poticanja cjelokupnog psihofizičkog razvoja. Dječji crtež je medij za neverbalnu komunikaciju, grafički prikaz problema i unapređenje terapije igrom, kao i medij za samoizražavanje, za osvještavanje stresa, emocionalnih problema i trauma. Kroz likovno se izražavanje također može promatrati te poticati perceptivni, senzorni i motorički razvoj djeteta. Veći naglasak stavit ću na poticanje i podržavanje djetetovog emocionalnog razvoja kroz likovno izražavanje kao najvažnije sastavnice formiranja njegove ličnosti, jer se dječje emocije jednostavnošću i spontanošću razlikuju od emocija odraslih. Crtanje je prikladna aktivnost jer djetetu osigurava slobodu izražavanja i spontano eksperimentiranje s emocijama.

U radu s učenicima, vrlo je važna dijagnostička sastavnica dječjeg crteža te sam zbog toga odlučila navedeno dublje proučiti. Crtanjem se izbjegavaju poteškoće direktnog verbalnog ispitivanja s pretpostavkom da se djeca slobodnije izražavaju neizravno. Crtežom se, dakle indirektno, neizravno istražuje te omogućuje ispitaniku da projicira svoje osjećaje i uvjerenja. Prakticiranje crtanja kroz igru s ciljem provođenja različitih razvojnih i odgojno-obrazovnih programa doprinosi i uspostavljanju odnosa s djecom te omogućuje interpretaciju njihova ponašanja, kao pomoć u specifičnim životnim situacijama, a sve s ciljem poticanja cjelokupnog psihofizičkog razvoja.

1. CRTEŽ TIJEKOM POVIJESTI

Paleolitski čovjek je (Damjanov, 1989) uglavnom živio u spiljama u razdoblju od oko 30000 do 5000 g. pr. n. e. Spilje su bile mračne i tijesne, pogotovo oni dalji, nepristupačniji dijelovi koji su bili u funkciji svetišta. Njihove stijene obilovale su slikama i crtežima. Paleolitski je čovjek vjerovao da mu crtanje životinja pomaže u njihovu lovu te mu je pridavao magičnu ulogu. Gotovo sve životinje prikazane su u profilu, uglavnom odrasle jedinke prepoznatljive vrste. Mnoge su životinje nedovršene ili dvosmislene, a ima i izmišljenih bića, kao jednorog u spilji Lascaux. Crteži su jakih okvirnih linija, ispunjeni drugom bojom od pozadine. Počeci likovnog izražavanja vidljivi su i po nađenim otiscima ruku kao i na urezima znakova na kostima. Uz realistične prikaze životinja, javljali su se i shematski, linearni crteži zamki, ljudskih likova koji se približavaju apstraktnom znaku.

U neolitiku (7000. – 4000- pr. n. e.) se pojavljivalo lončarstvo u sklopu kojeg se može pratiti crtež. Zajednička stilaska karakteristika likovnih ostvarenja neolita i eneolita bila je veća ili manja redukcija prirodnih oblika koja je gotovo uvijek imala geometrijski karakter. U metalno doba se povećao broj i raznolikost predmeta za upotrebu. Površine vaza obilovale su stilizirani biljni ornamenti. Bili su vidljivi i apstraktni ornamenti, spirale, ovali, elipse i trake koje su pratile čitavu površinu, dok su crteži Egipta i Mezopotamije (Damjanov, 1989) redovito bili vezani uz arhitekturu, odnosno tekst i uglavnom su se pokoravali zadanom kadru. U svim egipatskim grobnicama, prikazi su bili vezani za mitologiju, kult i život pokojnika. Likovi su se nizali u paralelnim nizovima, odozgo prema gore u strogom geometrijskom redu. Grčkom su crtežu dokaz samo vaze. Odlikuje se strogom kompozicijom redanja i geometrijskom organizacijom površine.

Dok su u klasičnoj Grčkoj interesi bili usredotočeni na traženje, oblikovanje općeg, idealnog ljudskog lika, u čemu su se gubile portretne, specifične karakteristike, u rimskoj je umjetnosti naglasak bio na prikazivanju pojedinačnog, karakterističnog, što se najbolje vidi u mnogim portretima rimskih građana. Svaki je rimski građanin imao pravo na portret. U predromanici je pak nestalo prikazivanje lika, a dominirao je apstraktan ornament. Kompozicija je bila strogo geometrijska (Damjanov, 1989).

U mnogim je daljnjim razdobljima crtež bio samo u funkciji skice na koju se kasnije nanosila boja ili pak na obojanoj površini kao primjerice u romaničkom slikarstvu. Renesansna karakteristika je „škrtošć“ i preciznost linije. Ona je precizna i tanka, ocrtava obrise i elemente

lica, točno pogađajući određeni karakterni izraz. U Manirizmu je vidljiv nov odnos veličina: 9 do 10 glava u tijelu značio je izduživanje i razbijanje uravnotežene statičnosti renesansnih razmjera.

U baroku (17. st.) koji je poznat po dijagonalnim kompozicijama i svijetlo-tamnim kontrastima, isticao se Rembrandt. Najveća inovativnost bila je vidljiva u njegovim portretima suvremenika i autoportretima. Njegovi autoportreti tvore jedinstvenu intimnu biografiju u kojoj je umjetnik promatrao sebe bez taštine i potpuno iskreno. Za 19. stoljeće bilo je karakteristično promatranje prirode, a kao takav impresionist Cézanne smatrao je da crtež za sebe ne može postojati - *priroda ne crta*. Crtež je već sadržan u punoći oblika. Što se više boja precizira, raste i postiže svoj sklad, to je izraženiji i crtež predmeta, ali izražen je u obliku.

U fovizmu crtež je jednostavan, skoro da ga nema, površan, tek izvučen potezima kista, i samo je obris koji se ispunjava bojom, a njegove se pojedinosti i uloga u oblikovanju slike zanemaruju. Kao predstavnik kubizma, Picasso posjeduje u svom cjelokupnom umjetničkom opusu i mnogobrojne crteže. Roy Lichtenstein, američki pop-art umjetnik, prva likovna djela, kojima je stekao svjetsku slavu, bile su serije slika uvećanih crteža iz stripova.

Tako možemo uočiti postepeni prijelaz, od uloge umjetničkog crteža kao skice pa sve do suvremenog crteža kao osamostaljene likovne discipline.

Hrvatski umjetnici s prijelaza 19. u 20. st., protagonisti moderne koje vežemo uz crtež su S. Raškaj, Lj. Babić, M. C. Crnčić, T. Krizman, M. Kraljević, M. Uzelac i K. Hegedušić; u drugoj polovici 20. st. O. Gliha, I. Lovrenčić, I. Vaništa. Uz suvremeni crtež vežemo umjetnike Lj. Perčinlić, Z. Keser, Ines Matijević Cakić...

Na prijelazu 20. u 21. st. raznovrsnost tehnika, tema i pristupa crtežu neprestano se mijenja i obogaćuje novom suvremenom tehnologijom. Proširuje se uporaba različitih medija na istome djelu pa tako crtež prelazi klasične granice dvodimenzionalne plohe šireći se u stvarni, trodimenzionalni izložbeni prostor.

Krajem dvadesetog stoljeća pojavio se i interes za likovne radove bolesnika. Te prve, spontane likovne produkcije pobudile su pažnju psihijatara pa su ih koristili kao prilog dijagnostici. Kako se interes za proučavanjem likovne produkcije širio i psihijatrijska saznanja razvijala, postupno se likovni rad uvodio i u terapijski program. Art terapija se razvijala neovisno u Americi i Velikoj Britaniji. Prvi art terapeuti u Velikoj Britaniji bili su umjetnici

bez formalne naobrazbe u području psihičkog zdravlja, koji su organizirali umjetničke radionice s pacijentima na psihijatriji. Godine 1964. osnovano je Britansko udruženje art terapeuta, početkom 1970-ih počeo je razvoj poslijediplomskih studija u Velikoj Britaniji, a 1997. godine art terapija je registrirana kao profesija

2. UMJETNIČKI CRTEŽ

Crtež je način univerzalnog izražavanja u likovnoj umjetnosti. S jedne strane se razvijao zbog potrebe, dok se pak s druge strane razvijao zbog mašte. Poslije je postao osnova u likovnom umjetničkom izražavanju pri upotrebi različitih materijala i tehničkih sredstava za crtanje. Crtež je prva pojava u likovnoj umjetnosti i postao je sredstvo sporazumijevanja.

Kada je vještina crtanja postala sredstvom izražavanja umjetničke svijesti, u namjeri da se likovno interpretira viđeno, tada nastaje umjetničko djelo odnosno umjetnički crtež. Crtež u umjetničkom crtanju odražava sve što umjetnici osjećaju u pojavama iz prirode. Postoje dvije vrste umjetničkog crtanja:

- crtež kao samostalno i potpuno završeno djelo,
- crtež koji služi kao početni, pripralni stadij pri koncipiranju slike, u fiksiranju određene zamisli i oblika u prostoru.

Tako je umjetnički crtež postao osnova svim oblicima likovnog stvaralaštva: grafici, slikarstvu, kiparstvu i arhitekturi. Kao i druga likovna djela, crteži se tematski dijele na crteže prema promatranju i crteže prema zamišljanju (imaginaciji). Crtež rađen po promatranju prirodnih oblika sredstvo je kojim se na specifičan način definira odraz stvarnosti. Izražajni elementi umjetničkog crteža su: crta, točka, mrlja, smjer, veličina, crtačka tekstura, ploha, volumen, prostor i ton. Kao osnovni element forme (Damjanov, 1989.) izdvaja se linija dok je tijekom povijesti tema često bila drugostepene važnosti. U umjetničkom crtežu prevladava kaligrafska crta koja pokazuje temperament i osobnost crtača čime postaje njegov crtački rukopis, odnosno njegov stil crtanja. Osim što crte mogu biti različite po karakteru one mogu imati i svoje simboličko značenje. Crta je često udružena s točkom i mrljom pa tako često omogućuje grafički prikaz građe predmeta različite površine raznih predmeta koji se postiže crtačkim teksturama. Crtež će biti estetski kvalitetan ako je sačinjen samo od čistih crta, te ako u sebi nosi i poneku crtačku teksturu koja je opravdano unesena. Svjetlosnu vrijednost crtač dočarava tonom koji može prikazati linearnim snopovima tj. mrljama.

2.1. Crtačke tehnike

Crtež nastaje pomoću mekih, suhih i tekućih materijala (ugljen, grafit, kreda, tinta, tuš) koje se nanose potezom, tragom crtačkog sredstva po plohi. U početku ta ploha bila je kamen, a kasnije se crtalo na papirusu, pločicama i papiru. Od davnina se čovjek služio ugljenom i ptičjim perom, a kasnije srebrenkom, kredom, zašiljenim drvce, čeličnim perom i grafitom, danas se služi i flomasterima. Upotrebljavao je i tintu, tuš, crnilo od sepije, a ponekad i boju.

Preko crtačkih tehnika crtači izražavaju motive i likovno estetske probleme. Crtačke tehnike dobivaju naziv po materijalu i sredstvu kojima se služi crtač. U nastavi su najčešće korištene sljedeće tehnike:

- **Olovka:** na papiru ostavlja suh, tanak trag. Ona može opisati sve pojedinosti teme i jasno ocrtati svaki obris. Može se u obradi razmekšati ili razmazati da bi se izdvojile svjetlije i tamnije površine.
- **Tuš:** karakter traga koji pero ostavlja ovisi o vrsti pera (trstika, guščje, metalno) i o vrsti tekućine (tuš, sepija). No to je uvijek čvrsta linija kojom se ne mogu dobiti mekani prijelazi. Crtanjem trstikom i guščjim perom trag se ne može u potpunosti kontrolirati te na taj način nastaje niz slučajnih efekata. Tankoća ili debljina linije ovisi u kojoj mjeri se pritišće pero.
- **Flomaster:** za razliku od ugljena i olovke, flomaster uvijek ostavlja trag iste debljine, bez obzira na jačinu pritiska. Podloga za flomaster je gladak papir.
- **Ugljen:** mekano sredstvo koje na hrapavoj površini papira ostavlja kompaktan, debeo trag. Potezima ugljenom sažimaju se i nestaju pojedinosti.
- **Prirodna kreda** (crna, crvena, bijela) mekano je, suho i, kako Damjanov (1989.) navodi, „prašnjavo“ sredstvo koje se može razmazati i dobro se hvata podloge.

Materijali koji se koriste prilikom crtanja su pero (ptičje), trstika i drvce te kist. Kako u povijesti tako i danas, crtači na jednom te istom crtežu istovremeno kombiniraju različite crtačke tehnike odnosno različita suha i tekuća sredstva i materijale. Crtačke su tehnike najprisutnije u vrtiću i osnovnoj školi.

3. DJEČJI CRTEŽ

Kondić navodi (2009.) kako crtež zauzima značajno mjesto među brojnim tehnikama koje su se razvile za dijagnosticiranje i terapiju. U testovima se slika i crtež koriste kao izvor informacija za procjenu sposobnosti pokreta i spoznajne razvijenosti te za procjenu ličnosti. Crtežom se kao i uporabom boja može otkriti unutarnji svijet crtača te njegov odnos s vanjskim svijetom. U psihoterapijskom tretmanu ukazuju i na vrstu i obilježja te učinak terapije.

3.1. Crtež kao pokazatelj intelektualnog razvoja djeteta

Oko 1926. (Nazor, 1998) objavljeno je više znanstvenih radova sa svrhom određivanja mogućnosti procjene intelektualnih sposobnosti djeteta uz pomoć crteža čovjeka. Ljudski lik je odabran upravo zato jer je on jedna od najčešćih tema dječjeg izraza, a prije svega i blizak je svakom djetetu.

Florence Goodenough najznačajnija je među istraživačima koji su se bavili izučavanjem te problematike. Ona smatra da je crtež primarno izraz spoznajnog razvoja djeteta. Test u kojem dijete ima zadatak nacrtati čovjeka, Draw A Man Test, pokazao je zadovoljavajuću pouzdanost i valjanost (Harris, 1963). Istraživanja su pokazala da umjetnička sposobnost nema utjecaja na uspješnost u tom testu.

Goodenoughova smatra da se dječji crtež sastoji od dva dijela. Dok se prvi sastoji od karakteristika koje su odmah dio pojma onoga što dijete crta, drugi sadrži dijelove koji će biti integrirani i pojavljuju se s većom ili manjom pravilnošću. Dijete ne crta uvijek ono što zna, već ono što je za njega važno u spoznajnoj ili afektivnoj sferi. Ljudske se figure usavršavaju porastom dobi (Nazor, 1998).

Nazor navodi kako crteži mentalno zaostale djece zaostaju za crtežima njihovih vršnjaka i sličniji su crtežima djece normalne inteligencije, ali niže dobi.

3.2. Razvoj likovnog izražavanja i stvaranja u djece

3.2.1. Opće karakteristike likovnog izražavanja i stvaranja u djece

Djeca su specifična jer su osobe u razvoju. Njihova svijest o sebi i sposobnost samopromatiranja, kao i sposobnost asociranja nerazvijena je. Djeca imaju slabiji nadzor osjećaja, nerazvijenu sposobnost procjene stvarnosti i teže verbaliziraju (Kondić, 2009).

Razna su gledišta o tome zašto se dijete voli likovno izražavati. Dok neki autori kažu kako je to urođena sklonost za igru, drugi tvrde da se dijete likovno izražava kako bi zadovoljilo unutarnju potrebu za izražavanjem. Treći stavljaju motoričku aktivnost kao osnovu likovnog izražavanja. Dijete se likovno izražava kako bi prikazalo ono što ga zanima i uzbuđuje (Grgurić, Jakubin, 1996). S druge ga pak strane oduševljava materijal s kojim radi kao i sam proces rada te neposredna percepcija i pokreti.

Obilježja dječjeg izraza su: spontanost, ekspresija, skladnost, ritmičnost, što se očituje u sjedinjavanju realnog i fantastičnog (Grgurić, Jakubin, 1996).

3.2.2. Etape razvoja likovnog izraza u djece

Vrsta materijala ne dovodi do razlika u likovnom izražavanju crtanjem, slikanjem ili prostorno-plastičnim oblikovanjem glinom ili plastelinom. Svejedno je upotrebljava li dijete olovku, boju ili glinu, uvijek nastaje ista osnovna forma unutar pojedine faze likovnog razvitka.

U razvoju djetetova izražavanja postoji nekoliko procesa sazrijevanja i učenja (Grgurić, Jakubin, 1996):

- Razvoj psihomotorike ruke, šake, prstiju i ovladavanje instrumentom rada (olovkom, kistom)
- Spoznavanje okoline i razvoj znanja o njoj
- Razvoj potreba i sposobnosti prikazivanja okoline do simbolizacije, od prikazivanja onoga što dijete „zna“ o okolini (intelektualni realizam), pa do prikazivanja onoga što stvarno objektivno može vidjeti u okolini (vizualni realizam).

U većini periodizacija dječjeg likovnog izražavanja možemo uočiti osnovni Linquetov model (modifikacija po Wildloecheru, kod Beisla, 1978.), gdje su navedene tri osnovne etape:

- etapa šaranja, kao početnog likovnog izražavanja,
- etapa dječjeg, odnosno intelektualnog realizma, kao početak namjernog prikazivanja i
- etapa vizualnog realizma – napuštanje dječjeg realizma, propadanje dječjeg crteža (Piaget, 1975.)

U *etapi šaranja* (do 4. godine) prevladava psihomotorički i osjetilni djetetov doživljaj i užitek pri povlačenju linija. Pokušaj prikazivanja okoline dolazi na kraju te etape kao „slučajno postignuti crtež“ ili etapa „slučajnog realizma“. U tako postignutom crtežu dijete uočava sličnost s nekim predmetom i crtežu daje ime.

Za *etapu dječjeg realizma* (4-10 godina) dijete nastoji reprezentirati okolinu. Psihomotorika se stavlja u službu tog cilja (Grgurić, Jakubin, 1996., prema Beisel, 1978).

Rana etapa dječjeg realizma (4-6 godina) jest *etapa sheme*. Okolina je prezentirana, ali s egocentričnog, osobnog stajališta s izrazitim emocijskim elementima i detaljima. Vidljiva je nezrelost motoričkog i spoznajno-iskustvenog aspekta. To sve daje crtežu obilježje osobnog, neobjektivnog i „nezrelog“ djela.

U kasnijoj etapi (6-11) godina, *etapi intelektualnog realizma*, dijete i dalje prikazuje okolinu, bogatstvo sadržaja, informacija i spoznaja te mnoštvo predmeta i njihovih obilježja. Karakteristično je realističnije prikazivanje objekata. Razdoblje je bogatije detaljima, proporcije su skladnije, posebno kod figura, a isto je i s prostornim odnosima (Grgurić, Jakubin, 1996).

Razredna nastava obuhvaća djecu u razdoblju od oko šeste do desete godine. Približno te godine obuhvaća etapa realističkog crtanja. Isto naglašava i Nazor (1986.) - dijete pokušava crtati ono što zaista vidi poštujući pri tome proporcije i prostorni raspored onoga što želi ili pokušava nacrtati. Oko devete godine, djeca mogu preći i u takozvani četvrti stupanj u razvoju dječjeg crteža. Kod djece koja imaju specifične sposobnosti i koja su usvojila određene crtačke tehnike i znanja, moguće je uočiti fazu tzv. umjetničkog crtanja (Nazor, 1986).

Važno je naglasiti da ne dolaze sva djeca u iste faze istodobno. Nasljedni faktori ili okolina mogu donijeti odstupanje od norme (Grgurić, Jakubin, 1996). Slijed je unaprijed predodređen, no vremenski intervali nisu. Pri promatranju razvojnih stupnjeva također treba uzeti u obzir da je način djetetova mišljenja drukčiji od mišljenja odraslih. Razvojne faze pokazuju da dijete shvaća stvarnost i ponaša se prema njoj na specifičan način.

Likovni izraz djeteta prolazi kroz faze uvjetovane godinama starosti, mišljenjem, pristupom okolini. One su izvedene praćenjem likovnog izražavanja najučestalijih motiva kao što su: ljudski lik, stol, prostor, kuća, drvo (Grgurić, Jakubin, 1996, 32. i 33. str.) (Slika 1).

TABLICA 3. VARIJACIJE OBLIKA UNUTAR FAZA DJEČJEG LIKOVNOG RAZVOJA.

1. HODNOST 208	FAZE	LIUDSKI LIK	UGLATI OBLIK - STOL	PROSTOR	KUĆA	DRVO
PREDŠKOLSKA DOB	2 DO 4 GODINE FAZA UZDIZAVANJA PRIMARNI SPOLNI SLOŽENI SIMBOL	 SIMBOL ČOVJEKA	 POGLED ODOZGO, PREVALJIVANJE NOGU U RAVNINU PAPIRA	 KRETANJE - FUNKCIJA PROSTORA KONGLOMERAT	 POGLED ODOZGO RASKLOPLJENI PROSTOR	 DEBLO - KROŠNJA
	4 DO 5 GODINE FAZA UZDIZAVANJA SLOŽENI SIMBOL	 LINIJA KRETANJA SLOŽENI SIMBOL ČOVJEKA	 USPRAVNOST NOGU POGLED SA STRANE	 RUB PAPIRA OZNAKA ZA LINIJU TLA LINIJA TLA	 POGLED SA STRANE, TRANSPARENTNOST TLOCRT FASADA	 TRANSPARENTNOST, PRAVI KUT
	5 DO 6 GODINE FAZA UZDIZAVANJA SLOŽENI SIMBOL	 SPOLNOST, POKRET, TRANSPARENTNOST, PROFIL, EMOCIONALNA PROPORCIJA	 POKRET, KARAKTER, DETALJI, DISPROPORCIONALNOST, PROFIL, POGLED S LEĐA	 NASTAVAK IZ PRETHODNE FAZE, VIŠE DETALJA, KARAKTERISTIKE OBLIKA, PROPORCIJE	 ANALITIČKO PROMATRANJE I SPOSOBNOST REDEFINICIJE	 ANALITIČKO PROMATRANJE I SPOSOBNOST REDEFINICIJE
VIŠI RAZREDI O.Š.	6 DO 8 GODINE (1.1.2. RAZRED) FAZA INTELJEKTUALNOG REALIZMA	 POKRET, KARAKTER, DETALJI, DISPROPORCIONALNOST, PROFIL, POGLED S LEĐA	 NASTAVAK IZ PRETHODNE FAZE, VIŠE DETALJA, KARAKTERISTIKE OBLIKA, PROPORCIJE	 ANALITIČKO PROMATRANJE I SPOSOBNOST REDEFINICIJE	 ANALITIČKO PROMATRANJE I SPOSOBNOST REDEFINICIJE	 ANALITIČKO PROMATRANJE I SPOSOBNOST REDEFINICIJE
	8 DO 10 G. (3.1.4. R.) FAZA INTELJEKTUALNOG REALIZMA	 POKRET, KARAKTER, DETALJI, DISPROPORCIONALNOST, PROFIL, POGLED S LEĐA	 NASTAVAK IZ PRETHODNE FAZE, VIŠE DETALJA, KARAKTERISTIKE OBLIKA, PROPORCIJE	 ANALITIČKO PROMATRANJE I SPOSOBNOST REDEFINICIJE	 ANALITIČKO PROMATRANJE I SPOSOBNOST REDEFINICIJE	 ANALITIČKO PROMATRANJE I SPOSOBNOST REDEFINICIJE
	10 DO 12 G. (5.1.6. R.) FAZA INTELJEKTUALNOG REALIZMA	 POKRET, KARAKTER, DETALJI, DISPROPORCIONALNOST, PROFIL, POGLED S LEĐA	 NASTAVAK IZ PRETHODNE FAZE, VIŠE DETALJA, KARAKTERISTIKE OBLIKA, PROPORCIJE	 ANALITIČKO PROMATRANJE I SPOSOBNOST REDEFINICIJE	 ANALITIČKO PROMATRANJE I SPOSOBNOST REDEFINICIJE	 ANALITIČKO PROMATRANJE I SPOSOBNOST REDEFINICIJE

Slika 1. Varijacije oblika unutar etapa likovnog izraza (Grgurić, Jakubin, 1996, 32. i 33. str.)

4. DIJAGNOSTIČKE I TERAPEUTSKE MOGUĆNOSTI CRTEŽA

4.1. Crtež kao dijagnostičko sredstvo

Zanimanje za dječji crtež kao dijagnostičko sredstvo tj. kao pokazatelj afektivnog stanja djeteta, pojačalo se četrdesetih godina. Kao osnovna hipoteza, navodi se da se emocionalno stanje djeteta projicira u njegov crtež. Sukladno tome, može se reći da dijete crta ono što osjeća, a ne ono što misli ili zna. Crtež se tako počeo upotrebljavati i u dijagnostičkim postupcima u psihologiji i psihijatriji. Ukoliko djeca sama odabiru temu, istu biraju u skladu sa svojim raspoloženjem ili željama. Primjerice, kako navodi Nazor (1998), na temelju crteža obitelji može se izvesti zaključak o položaju djeteta u obitelji kao i o njegovim osjećajima prema članovima obitelji. Pregled literature sugerira da djeca prilagođavaju linije i boju svojih crteža osjećajima, stanjima i raspoloženjima. No naravno, nije moguće utvrditi jedinstvenost linija, boja i oblika zavisnu o osjećajima. Brojni autori navode, kako treba biti iznimno oprezan pri donošenju zaključaka o stvarnoj poruci koju dijete šalje bojama ili pak rasporedom onoga što crta.

Da dijete crtežom komunicira sa svojom okolinom neosporno je. Crtežom pokazuje ono što zna, pokazuje kako vidi svijet oko sebe, što želi te kako razmišlja. No, crtež treba upotrijebiti kao jedan od pokazatelja intelektualne razvijenosti djeteta ili afektivnog statusa o čemu je potrebno prikupiti više podataka uz pomoć drugih tehnika (Nazor, 1998).

Razumijevanje dječjeg likovnog izraza (Pražić, 1987) zahtjeva vještinu koju podrazumijeva poznavanje paralelnih tokova. Analiza crteža i slika bez iscrpnih podataka o crtaču nije moguća kao ni indentifikacija bolesti ili određenih problema samo na osnovu sumnji. Likovni izraz je gotovo uvijek komplementaran i analogan s psihičkim stanjem i obilježjima ličnosti. Pomoću likovnog izraza, naše se znanje o djetetu produbljuje i obogaćuje, posebno zajedničkom analizom. Komunikacija značajno pridonosi pravilnom dijagnosticiranju. Važno je izvući izdašnije informacije, proučavati čitavu ličnost i pomno promatrati.

Nakon što djeca nacrtaju crtež, potrebno ih je pažljivo poticati pitanjima o crtežu pri čemu ih se pita o njihovim osjećajima i doživljaju nacrtnog kako bi se povećala mogućnost slobodnog izražavanja i smanjili eventualni otpori. Ukoliko je potrebno, djeci se mogu ponuditi

i druge tehnike, npr. plastelin, crtanje prstima i sl. Posebnu pozornost treba obratiti na način na koji dijete crta i kako se odnosi prema crtežu, kako bi se procijenilo je li uspostavljen terapijski odnos između terapeuta i djeteta. Ako je crtež prazan i siromašan, u naznakama, ako se crta strip, a pri tome dijete ne želi pričati o crtežu, to može označavati otpor djeteta, negativan stav ili neuspostavljen odnos. Nasuprot tome, ukoliko je crtež bogat i dijete rado razgovara o spomenutom, svjedoči o stečenom povjerenju u terapeuta te o dobrom uspostavljenom odnosu. Prilikom davanja uputa djeci, obično se kaže da nacrtaju što žele ili im se pak ponudi neka tema (obitelj, kuća i sl.). Nakon što nacrtaju, pažnju valja obratiti na način crtanja nekog lika, na povezanost između dijelova crteža te na njihov odnos u stvarnosti (Kondić, 2009).

Individualizirani crtež ponekad nam nudi detalje koji su za svakoga drugačiji i imaju drugačije značenje, ili pak u nekoga nedostaju. Treba razmišljati o obilježjima (Pražić, 1987) kao što su:

-crtež je jasan – nejasan, čitljiv – nečitljiv, kaotičan, vedar – tmuran, precizan – neuredan, skladan – neskladan, miran – nemiran, statičan – dinamičan, sređen – nesređen, topao – hladan, mek i obao – tvrd, uglat, brzo – sporo rađen, lagan, bogat – oskudan, morbidan, monoton, prazan, uravnotežen, pretrpan itd...

Sve se ovo promatra kod opće obrade ispitanika. Osim na crtež, velika se pažnja poklanja i interakciji, na držanje djeteta i na njegovo ponašanje, na motiviranost i spremnost da odgovori zadatku ovih rješenja (Pražić, 1987).

Na osjećaj manje vrijednosti može ukazivati premali vlastiti lik (Kondić, 2009), dok preveliki može biti izraz samodopadljivosti. Izostavljanje nekog dijela tijela često ukazuje na strah od odnosa, agresivnost ili želju za kažnjavanjem. Ukoliko je crtež bez živih likova, pokreta i živih boja, izraz je trenutačne depresije. Crte nam mogu pak otkriti smjer i stupanj samokontrole. Neprilagodljivu djecu označavaju tanke, isprekidane crte, dok zakrivljene crte svjedoče o nježnoj i skromnoj prirodi. Izdužene crte mogu biti znak agresivnosti. Povećani unutarnji emocionalni konflikt može se iščitati iz crteža koji je između apstraktnog i konkretnog. Entuzijasti i zanesenjaci prepoznatljivi su po širokim potezima. S druge su strane djeca koja vole sitne crteže s puno detalja.

Razmjerno korištenje cijelog prostora (Kondić, 2009) upućuje na dijete koje je uravnoteženo. Ako se crtež naknadno popravljaju, to može značiti kritičnost i discipliniranost, a sjenčanje anksioznost. Ukoliko djeca crtaju preko ruba papira smatra se da su bezobzirna prema pravilima, željama i potrebama te da su usamljena, nevesela i infantilna. Ispunjavanje cijelog prostora može ukazivati na potrebu za samopotvrđivanjem i preveliku ovisnost o drugima. Kod

procjene i donošenja odluka treba biti na oprezu. Tek ukoliko se ista tema ponavlja na isti način može se s većom sigurnošću upustiti u donošenje zaključaka (Kondić, 2009).

Dakle, u evaluaciji likovnih ostvarenja valja se kloniti definicija, proizvoljne i slobodne analize koje kriju površni dojam i ocjenu. Učinak analize ovisi o sagledavanju svih parametara, a ne samo na temelju globalnog dojma. Bitni elementi slike (Pražić, 1987) su:

-forma, materijal, motiv, veličina, pigment boje i raspored, preferencija, simboli, perspektiva i drugo. Iako je metodologija uglavnom jedinstvena, to nije i pristup evaluaciji. On se razlikuje od škole do škole. Konstatira se također da se dječje produkcije različitih sredina razlikuju sociološkim aspektom.

Djeca preferiraju tematski crtež, a pred slobodnim često zastanu. Ona svoje kognitivne sposobnosti šire kroz govor, opažanje i slušanje.

4.2. Terapija i prevencija

Ideja da se crteži mogu koristiti za određivanje emocionalnih aspekata ličnosti nastala je oko 1940. godine (Škrbina, 2013). Kako bi se izbjegle poteškoće direktnog ispitivanja, razvijene su *projektivne tehnike*. One polaze od pretpostavke da se ljudi slobodnije izražavaju neizravno, bili toga svjesni ili ne.

Razvoj dječjeg crteža odlikuje se određenim pravilnostima i posebnostima. Nazor navodi kako je crtež odraz perceptivnog iskustva djeteta, ali i njegovog pojmovnog mišljenja. Reprezentira činjenice te je odraz dječje mašte, strahova i frustracija. Crtež također može biti i odraz djetetove motoričke i intelektualne zrelosti (Nazor, 1998).

Crtež je (Radovančević, 1998) osobito važan u radu s djecom, jer mogućnosti njihova izražavanja govorom su ograničene, dok su neverbalnim putem slobodnije. Crtežom se djeca izražavaju doslovno ili simbolički¹. Crtajući sam sebe ili kroz postupnu interpretaciju otkriva o svojim smetnjama, tegobama ili pak s druge strane interesima, željama, karakteru i dr. Crtež

¹ **Simbol** - lat. *symbolum* < grč. *σύμβολον*: znak, znamenje; u psihoanalizi, oblik kojim je jedna mentalna predodžba (ideja, misao) zamijenjena drugom. Simbol može imati konvencionalno i univerzalno značenje (npr. srce je simbol ljubavi) te individualno značenje, gdje je simbol izbor svake pojedine osobe.

dijete može izvesti u likovnoj terapiji² olovkom ili nekim drugim sredstvima. Crtati se može kolektivno ili individualno.

Crtačka ekspresivnost djece oblik je govora koji nužno sadrži motivaciju. Mnogi autori su opazili da u djetinjstvu postoji težnja ka ekspresiji afekata, ali ne verbalnoj, nego radije i bolje crtežom, bojom, što ima posljedične cjelovite učinke. Crteži su iznimno dobar medij kojim se dijete izražava, a koji je ujedno baza za stimuliranje dječjih emocija i općeg društvenog rasta (Radovančević, 1998).

Osim dijagnostičke vrijednosti (Kondić, 2009), crtež ima sve važniju ulogu u terapiji i prevenciji poteškoća i poremećaja. Brojni psihoterapijski smjerovi primjenjuju kreativne tehnike kao jedno od značajnih sredstava podrške pacijenata, dok su neki kreativnost postavili i u središte svoje terapije. Oni smatraju da je kreativnost u svim oblicima najbolje sredstvo za oslobađanje ljudi od stresnih i bolnih sadržaja koji mogu biti uzročnici brojnim poremećajima.

Kreativnost sama po sebi ima ljekovite efekte (Radovančević, 1998). U 19. i 20. stoljeću kreativna likovna terapija bila je provedena u prvom redu crtanjem u okvirima kliničkog psihijatrijskog i dijagnostičkog tretmana u mnogim psihijatrijskim bolnicama, otvorenog ili azilskog tipa, diljem Europe i Amerike. Ti su se oblici art-terapije uvažavali u klinike i otmjene sanatorije te u privatnu ordinacijsku praksu kao relaksaciju, sustav oslobađanja napetosti, anksioznosti, razdražljivosti, tjeskobne ustrašenosti što je uz ostale oblike liječenja imalo blagotvoran utjecaj. Čovjek ima potrebu izražavati svoje estetsko osjećanje koje je u bliskom odnosu s njegovim duhovnim aktivnostima i motivima kako bi se našli načini za preokupaciju i zaborav za brige svakodnevnog života. Dijete u svom stvaranju, isto kao u snovima, saznaje o sebi, uči upoznavati samoga sebe, raditi na sebi, svojim kreativnim postupcima i djelovanjem te njihovom analizom i uvidom koji time postiže, istražuje i usvaja, prodire i osvaja unutrašnji i izvanjski svijet, na sličan način kao dok dijete igrom otkriva i spoznaje vlastitu okolinu.

Likovna terapija (Radovančević, 1998) još uvijek je eksperimentalno orijentiran rad tijekom kontinuiranog istraživanja te se crtanjem koristi pri orijentacijskom intelektualno-emocionalnom stimuliranju razvoja ličnosti i prilagodbe djeteta. Efekti terapije mogu se pratiti crtežima.

² **Likovna terapija** - razvila se sredinom 20. stoljeća na tragu prepoznavanja pozitivnih učinaka likovnog izražavanja na zdravlje psihijatrijskih bolesnika, a u sebi integrira ekspresivne karakteristike umjetnosti i eksplorativne karakteristike psihoterapije. Art terapija je oblik psihoterapije koji primjenjuje stvaralački likovni proces kao sredstvo izražavanja i komunikacije.

U suvremenom pristupu (Kondić, 2009), psihoterapija nastoji jačati aktivnu ulogu pacijenta, sagledati cjelokupnu osobnost te podrškom i razvojem jakih, pozitivnih strana ukloniti ili ublažiti postojeće teškoće. U takvom se tretmanu osobi pomaže da se uz pomoć raznih tehnika opuštanja i kreativnih tehnika, pa tako i crtežom, suoči s novim spoznajama o sebi i svom okruženju, da osvijesti svoja i tuđa ponašanja koja izazivaju poteškoće i poremećaje te ga tako vodi i potiče na osobnu promjenu.

Kada govorimo o djeci, ciljevi psihoterapije (Tadić i sur., 2004) su sljedeći:

1. Ublažavanje i oslobađanje od jake i razarajuće osjećajne patnje koja ugrožava i preplavljuje funkcije ličnosti čime se oslobađa energija za aktivniji život, igru, učenje i ostalo.
2. Ublažavanje i uklanjanje simptoma koji su posljedica rješavanja unutarnjih sukoba i usvajanje primjerenijih obrana.
3. Bolje prilagođavanje djeteta na obitelj i vršnjačku skupinu.
4. Ublažavanje unutarnjih sukoba između ida, ega i superega, smanjivanje pritiska superega na ego.
5. Osvješćivanje predsvjesnih i nesvjesnih sadržaja proširivanjem granica svjesnosti, stjecanje uvida.

U psihoterapijskom bi odnosu dijete trebalo uz primjenu raznih ekspresivnih tehnika, slobodno izražavati svoje strahove, unutarnje sukobe i bolne osjećaje pred terapeutom koji ih treba znati prihvatiti, izdvojiti one koji najviše ometaju funkcioniranje djeteta te ih protumačiti djetetu. Terapeuti će istodobno nastojati, kroz razne aktivnosti i igru, primjerice crtanje i igru, rasteretiti dijete te zajedno s njim pronalaziti nova ponašanja koja bi pridonijela ublažavanju ili uklanjanju znakova poremećaja (Kondić, 2009).

Roditelji imaju vrlo važnu ulogu za uspješnu psihoterapiju (Kondić, 2009). Ukoliko roditelji ne osvijeste prisutnost ili svoj udio u nastanku određenog poremećaja djeteta, dijete će samo trenutačno riješiti problem. Njegovo okruženje može ga u takvom slučaju opet inducirati. Iako roditelji znaju dovoljno o tjelesnom razvoju svoje djece, o psihičkom razvoju, pogotovo u ranom djetinjstvu, ne znaju mnogo. Ponekad znaju teorijski, no nisu uvježbani pravilno postupati u pojedinim osjetljivim situacijama. Neprimjereno odvajanje od roditelja, jedan je od uzroka kasnijih poremećaja u razvoju djeteta što se očituje kroz brojne strahove, prevelike ovisnosti o odraslima te nesamostalnosti.

3.2. Efikasnost likovne terapije

O tome koliko je likovna terapija efikasna različita su mišljenja. Likovna je terapija način izražavanja u kojem se oslobađaju kanali komunikacije. U okviru psihoterapije razotkrivaju se resursi kreativnosti i pohranjenih iskustava. Crtanjem i aktivnostima unutar likovne terapije razvija se i smisao za estetiku, posebno za veću senzibilnost pojedinaca koji su prije toga malo marili za svoju kreativnost i kreativne sposobnosti. Unutar grupe otvara se put ka suradnji. Liječenje tako potaknutom kreativnošću neverbalnim izrazom odražava ličnosti pojedinaca i njihovih nazora. Tim produkcijama ne pristupamo kao slikarskim ostvarenjima jer nam to u ovom slučaju nije ni metoda ni cilj (Pražić, 1987).

Terapijske mogućnosti koje se ostvaruju likovnim radom nisu nadomjestak lijekovima niti psihoterapiji. Rijetko su slika i crtež doslovno ogledalo ličnosti. Ne stiže se do ozdravljenja samo tom metodom, ali dakako niti drugim pojedinačnim metodama. U izravnom smislu, likovni rad nije sam po sebi liječenje, on je sastavni i redovni dio programa. Do mogućeg se izlječenja dolazi svestranom ulogom. Ova se aktivnost pokazala kao vrsno sredstvo razotkrivanja otpora i potiskivanja. Osim toga, nastoji se dublje proniknuti u odnose, primjerice nesložne obitelji u metodi grupnog slikanja. Kreativno liječenje služi kao viši stupanj samopotvrđivanja. Iz pojedinca se nastoji izvući najbolje i potiče ga se na izraz bez obzira imao on dara ili ne. Također, ova je aktivnost dobra u približavanju pojedinca drugima (Pražić, 1987).

Likovni terapeut treba biti animator i instruktor, ali ne i pomagač u izvedbi, niti ispravljач. Likovna terapija je zasigurno i put ka pronalasku ohrabrenja kako bi stvorili novu cjelinu. Životni se problemi često zadržavaju u predverbalnom stupnju, pa nam taj način pospješuje simboličku povezanost.

5. CRTEŽ U RAZREDNOJ NASTAVI

5.1. Nastavni plan i program Likovne kulture od 1. do 4. razreda osnovne škole

Ključni motiv komunikacije kroz likovnost jest razumijevanje djeteta, osluškivanje poruka i signala koje nam šalje kroz svoj likovni izričaj. Nastavni plan i program za osnovnu školu podržava suvremena shvaćanja djeteta kao kreativnog bića, no na nama je da promatramo, osluškujemo, podržavamo i nenametljivo potičemo učenike. Kreativnost kao odgojna vrijednost predstavlja osnovu razvoja djeteta u inicijativnu i inovativnu osobu.

Prema nastavnom planu i programu (2006), likovna kultura se u osnovnoj školi temelji na procesu stvaranja i istraživačkoga učenja, koji uvažava i prati razvojne faze učenikova likovnoga izražavanja i stvaranja. Struktura programa od učitelja zahtjeva kreativan i fleksibilan pristup, temeljen na poznavanju likovne problematike kao i likovnog i psihofizičkog razvitka djece.

Ciljevi nastave likovne kulture obuhvaćaju poticanje razvoja psihomotorike, mašte, intelektualni razvoj te estetičku osjetljivost i emocije.

Likovnom se izobrazbom stječu trajna i uporabljiva znanja i vještine u svrhu likovnog izražavanja, odnosno vizualne komunikacije. Programskim sadržajima potiče se vizualna znatiželja, otvorenost za stjecanje novih iskustava, osjetljivost za probleme te originalnost u njihovu rješavanju likovno-tehničkim sredstvima. Također, likovni sadržaji potiču razvoj svih stupnjeva divergentnoga mišljenja na području vizualno-likovnoga odgoja i obrazovanja.

Likovna kultura kao nastavni predmet obuhvaća područja: crtanje, slikanje, grafiku, modeliranje i građenje te dizajn, povezujući funkcionalno sadržaje svih navedenih područja. Na temelju navedenoga organizirane su obvezne i izborne nastavne teme: *Točka i crta, Ploha, Boja, Površina, Masa/volumen i prostor*. One su zajedničke za sve razrede. Takvom se podjelom određuje je li riječ o oblikovanju na plohi (crtanje, slikanje, grafika), prostornom oblikovanju (modeliranje i građenje), liniji (plošna) ili linijskome (prostorna linijski istanjena masa).

Kao cilj nastave likovne kulture navodi se stjecanje trajnih i uporabljivih znanja, razvijanje sposobnosti i vještina u likovnom izražavanju, odnosno vizualnoj komunikaciji. Nastavnim planom i programom propisanom likovnom izobrazbom učenici razvijaju svoju vizualnu percepciju i spoznajne vrijednosti kroz likovno stvaralaštvo te proširuju kompetencije

vizualnoga mišljenja. Rješavanjem likovnih problema učenici pak razvijaju sposobnosti praktičnoga oblikovanja i donošenja estetskih prosudbi i odluka te na taj način oblikuju likovni govor.

S obzirom na naslov rada, pratit ću nastavno područje *crtanje* te na temelju navedenoga organiziranu nastavnu temu: *Točka i crta* tijekom prva četiri razreda osnovne škole.

Prema programu likovne kulture od 1. do 4. razreda osnovne škole, u području crtanja kao motivi ističu se:

- Motivi iz djetetove okoline – ljudi, životinje, biljke, pojave u prirodi, objekti, prostori
- Iz sadržaja ostalih predmeta: jezika (priča, bajka, anegdota, pjesma) biblijski sadržaji, hrvatska povijest, hrvatska kulturna baština
- Iz narodnih običaja: događaji, blagdani, etnografska baština
- Točka i crta kao samostalni likovni element sa svim svojim likovnim karakteristikama i kompozicijskim odnosima predviđenim u vizualno – likovnim sadržajima
- Iz područja ne-vizualnog: emocije, osjeti, glazba

Likovno-tehnička sredstva i crtačke tehnike su najčešće olovka, tuš i flomasteri.

Tablica 1. Prikaz plana likovne kulture u razrednoj nastavi

	Nastavno područje	Tema	Ključni pojmovi	Obrazovna postignuća
1. razred	Oblikovanje na plohi – crtanje	Točka i crta - Crte po toku i karakteru	točka, crta (različite crte), crtanje, crtež, skupljeno/raspršeno, niz	vizualno opaziti i istražiti doživljaj crta; izražavati se i stvarati točkama i crtama; razlikovati crte (vrsta, smjer, niz)
2. razred	Oblikovanje na plohi – crtanje	Točka i crta - Gradbene (strukturne) i obrisne (konturne) crte	gradbena crta, obrisna crta, otvorena crta i zatvorena crta	stvarati gradbenim i obrisnim crtama; razlikovati gradbene i obrisne crte
		Točka i crta - Kontrast crta po karakteru	suprotnost (kontrast) crta, meka crta, tvrda crta, debela crta, tanka crta, isprekidana crta	izraziti kontrast crta različitim likovnotehničkim sredstvima
3. razred	Oblikovanje na plohi - crtanje	Točka i crta – Ornament, narodni ukras, simetrija	niz, smjer, ritam, preplet, ornament (narodni ukras)	uočiti, prepoznati i izraziti ornament (narodni ukras)
		Točka i crta – Crtačka tekstura	crtačka tekstura, skupljeno, raspršeno	uočiti, prepoznati i izražavati crtačke teksture
4. razred	Oblikovanje na plohi - crtanje	Točka i crta – Kompozicija (smještaj u formatu)	kompozicija	uočiti i opisati smještaj točaka i crta u formatu papira; prepoznati elemente kompozicije
		Točka i crta - Crte prema značenju	gibanje crta, mirovanje crta	istraživati i uočavati razlike između stanja mirovanja i pokrenutosti crta; uočiti i izraziti vizualni kompozicijski naglasak (dominaciju).

5.2.Primjena likovne terapije (crteža) u obrazovanju

O likovnoj se terapiji može govoriti u više aspekata (Kliček, 2001). Jedan je primjena likovne terapije u liječenju, a druga je primjena likovne terapije u obrazovanju. Ova se dva aspekta ne isključuju, već se preklapaju i podupiru. Uzevši u obzir pojam liječenja u najširem smislu riječi, tada je svaka stvaralačka aktivnost usmjerena ka izlječenju osobe, ka njenom harmoniziranju i samopotvrđivanju. Isto nas tako, svaka stvaralačka aktivnost obogaćuje u spoznajnoj i obrazovnoj sferi, pružajući nam nova saznanja o svijetu i o nama samima.

Već od početka školske dobi (Radovančević, 1998) crtanje se može u svojoj finoj, striktno motoričkoj funkciji uzeti u obzir za poboljšavanje i prosuđivanje koordinacije pokreta. Kako Radovančević tvrdi, ne treba shvatiti da se pri tom stimuliranju razvitka radi o izričitoj terapiji nekih neuropsihijatrijskih entiteta, nego o ujednačenom poticanju kod školske djece iste dobi u istoj formi danih i dalje uvježbavanih (stečenih) potencijala.

Grafička aktivnost, posebno crtanje kompleksan je i dinamičan akt čitavog mozga. Unatoč tome, uočilo se da specijalni testovi i zadatci crtanja u terapijskom procesu, pokazuju tijekom vremena potpuno karakteristične promjene crteža i crtanja, tj. slike ili rukopisa. Značaj stupnja razvoja motorike u likovnim radovima djece jednim dijelom se opaža na bazi crtanja. Razvoj motoričke sposobnosti i sazrijevanje djece, znatno se poboljšava kroz likovnu, odnosno crtačku ekspresiju. Razvojni tijek sposobnosti kreiranja i reproduciranja likova u crtanju paralelan je s tjelesnim i duševnim razvitkom djeteta. Tako su spoznaje i reprodukcije školske djece, koja su naučila čitati i pisati, već dosta približene percepcijama, odnosno reprodukcijama odraslih i u kontekstu likovno-terapijskog tretmana (Radovančević, 1998).

Kako bismo djetetu pružili hranu za zdrav razvoj (Bartning, 1992), pokraj zdrave hrane koja je potrebna za pravilan razvoj fizičkog tijela, potrebno je djetetu omogućiti i pružiti uvjete da dođe do zdrave hrane za svoju dušu, a to je umjetnost (Kliček, 2001). Nužno je početi dovoljno rano i pomoći djetetu pravilno usmjeriti njegove velike i široke potencijale, što je vrlo bitno u osnovnoškolskom obrazovanju. Djeci ne treba davati gotove slike i oblike, već ih poticati na samostalno istraživanje i otkrivanje. Na taj način djetetu pomažemo razvijati slobodnu maštu, kreativnost, zdravo mišljenje kao i interes za svijet. Ursula Bartning u svojoj knjizi „Play Therapy“ izdanoj 1992. godine tvrdi: „Svako dijete koje susrećemo je novo otkriće i pruža nove uvide i čini začuđujuće stvari – tako da se zajedno s djetetom učimo – možda se i odučavamo – i da se pojavljujemo kao slobodnije biće no što smo bili prije i vjerojatno više umjetnički kreativniji. Svako biće, posebno djeca i djeca kojoj je potreba pomoć u socijalnoj

integraciji trebaju igru. Potrebna im je igra kao što im je potrebna hrana i san te im je potrebna mogućnost slobodne kreativne igre, podrška nježnog i harmoničnog načina uz koji se mogu pojaviti snaga volje kroz čuđenje i imaginativnu igru.“

Teško je izmjeriti pozitivne učinke pravilnog odgoja i obrazovanja u kasnijem životu čovjeka, je li i na koji način je umjetnost pomogla oblikovanju zdravih, kreativnih snaga osobe. Pozitivni učinci djeluju u cijelom čovjekovu biću. Isto tako, manjak ili nedostatak kreativnosti u ranoj dobi ostavlja duboke tragove u cjelokupnom čovjekovu razvoju. Zato je bitno da svi odgajatelji, učitelji, profesori, roditelji i svi koji se nalaze u ulozi posrednika umjetničkih kvaliteta, da omoguće djetetu upoznati se s njima kako bi one u djetetu djelovale na pravilan način te da tako osnažile za budući život (Kliček, 2001).

Kada se umjetnost postavi i kada joj se omogući pravo mjesto u nastavi, tada se djetetu omogućuje razvoj zdravog bića. Rudolf Arnheim u djelu „Vizuelno mišljenje“ izdano u Beogradu 1985. kaže da su umjetnosti zapostavljene jer se baziraju na percepciji, opažanju, a percepcija je zapostavljena u odnosu na misao. Naglašava da učitelji ne mogu dati pravo mjesto umjetnosti u nastavnom procesu, dok ne shvate da je umjetnost najjače sredstvo jačanja opažajne komponente bez koje je stvaralačko mišljenje nemoguće.

Budući da je umjetnost duboko prodrla u naš svakodnevni život, neophodno je potrebno educirati djecu u njenom prihvatanju, sposobnosti procjenjivanja, primjeni i samoostvarivanju na njenom planu te ostvarivanju sebe kroz umjetnost i putem umjetnosti, osobito u ovom psihološkom kontekstu, ozračju likovne kreativnosti (Radovančević, 2001). Psihologija likovnosti nam kazuje da putem likovnog odgoja i obrazovanja vremenom dijete može zadovoljiti mnoge svoje psihološke potrebe.

U prvom redu, to je potreba za postizanjem uspjeha što se očituje kroz pohvalu za napravljeni rad. Ta potreba ima dva aspekta: potrebu za priznavanjem i prepoznavanjem ili odobravanjem od strane drugih, kao i potrebu za samopouzdanjem ili osjećajem osobne vrijednosti. Neki psiholozi vjeruju da je to jedna od najosnovnijih psiholoških potreba, a likovnost i na tome polju može djetetu veoma mnogo pomoći, ne tražeći velikog truda, umijeća, znanja, talenta ili snalažljivosti u problemima koji zahtijevaju inteligenciju. Bavljenje umjetnošću također u svakom može zadovoljiti potrebu za neovisnošću, tj. slobodom, jer ništa na takav način ne pruža toliko stupnjeva slobode. Pokušaji da nađu standardne vrijednosti po kojima će živjeti, potrebu za samoostvarenjem i samoispunjenjem, sve su aspekti u kojima se psihološki aspekti sastaju s odgojnim i edukativnim (Radovančević, 2001).

Crtež je prvi jezik kojim se čovjek služio, način izražavanja stariji od pisane riječi (Škrbina, 2013). Prilikom crtanja koriste se različita osjetila, primjerice kinestetičko³, taktilno, vizualno, a sve to bez verbalnog aspekta. Upravo je zbog navedenih razloga crtež prepoznat kao važan način izražavanja pojedinca. Kao takav, posebno može poslužiti u nastavi te nam pružiti informacije o razvoju, emocionalnom i kognitivnom funkcioniranju, eventualnim traumama koje do tada nismo uspjeli otkriti kod svojih učenika, traume koje su potisnute i skrivene kao i razne druge osjećaje, bilo pozitivne ili pak negativne.

Malchiodi (1998) navodi kako proučavanje dječjih crteža ima dugu tradiciju na području psihologije, psihijatrije, art terapije, obrazovanja kao i mnogih drugih disciplina. Mnogi su se stručnjaci upustili u proučavanje dječjeg crteža, njegove karakteristike i zakonitosti, odnosno motoričke, emocionalne i psihološke aspekte dječjeg umjetničkog izražavanja. To je rezultiralo sve većom primjenom crteža u odgoju i obrazovanju te dijagnostici i terapiji.

Kako je crtežom moguće izvući informacije o djetetovom razvoju, njegovom emocionalnom, kognitivnom i motoričkom funkcioniranju, isto je tako moguće i razvijati navedeno (Škrbina, 2013). Mnogi autori su istraživanjima dokazali da su crteži korisni u razumijevanju i vrednovanju dječjeg razvoja te su crtanje počeli prakticirati kroz igru s ciljem provođenja različitih razvojnih i odgojno – obrazovnih programa. Na jednak je način još Freud počeo koristiti crtež i igru kao aktivnosti koje su najbliže djetetu. Kako bismo se približili djetetu te s njim uspostavili kontakt, dobro je upotrebljavati likovne materijale i igru. Na takav način lako se interpretira dječje ponašanje kao pomoć u specifičnim životnim situacijama te se potiče cjelokupni psihofizički razvoj.

Često se crtež upotrebljava kao slobodna aktivnost tijekom nastave. Ukoliko se koristi spontan, slobodan način rada, djetetu je omogućeno kombinirati igru i aktivnost crtanja prema vlastitim potrebama. U knjizi Dijane Škrbine „Art terapija i kreativnost“ objavljenoj u Zagrebu 2013. godine na stranici 111, autorica je parafrazirala brojne autore kao i (Silver, 1978., 1988., 1996.) one koji su svoja istraživanja posvetili razumijevanju uloge umjetnosti u poticanju djetetovog intelektualnog i emocionalnog razvoja. Opazila je kako se djetetove kognitivne vještine mogu razvijati kroz određene likovne zadatke poput crteža. Crtež može ukazivati na mogućnost slijeda, razvoj mišljenja, poboljšava prostorne odnose (visine, širine i dubine) te sposobnost kreativnog kombiniranja likovnih medija.

³ **kinestetički osjeti** - kine + grč. *αἰσθητικός*: osjetilni, osjeti koji su posljedica podraživanja receptora smještenih u zglobovima, mišićima i tetivama. To su osjeti: napora, snage, vrtnje, kretanja i položaja pojedinih dijelova tijela u prostoru.

Likovnim izražavanjem (Škrbina, 2013) može se promatrati i poticati perceptivni, senzorni i motorički razvoj djeteta. Kako bi se stvorili odgovarajući uvjeti za razvoj spomenutih sposobnosti kod djeteta, mogu se koristiti različite intervencije poput likovnog izražavanja u kombinaciji s drugim intervencijama. Na taj se način potpomaže cjelokupni razvoj djeteta. Takvim pristupom se ostvaruju osnovni ciljevi poput razvoja osnovnih spoznajnih funkcija (oblik, boja, veličina predmeta) kroz razvoj vizualne percepcije i vizualne memorije, razvoj prostorne orijentacije, razvoj fine motorike ruku i prstiju kroz taktilno-kinestetički osjet, razvoj okulomotorne⁴ i grafomotorne⁵ koordinacije, razvoj auditivne percepcije, razvoj pažnje i koncentracije, kognitivni razvoj te razvoj samopouzdanja.

Kako navodi Škrbina (2013), svaka aktivnost rukama uključuje i vid kao osnovnu kontrolu za izvođenje pokreta, posebno dok se ne postigne automatizacija pokreta. Likovnim izražavanjem potiče se i uvježbava kako i spretnost tako i sve što se podrazumijeva pod percepcijom, mozak/prorada, sklopka asocijacija – ruka/izvedba. Gledano i s kineziološke strane, na taj je način moguće podizanje razvojnog potencijala, prevencije i restauracije neuromotornih, psihosomatskih⁶ i psihosocijalnih funkcija.

Ono na čemu se temelji i naglasak ovoga rada, likovnim se izražavanjem može poticati i podržavati djetetov emocionalni razvoj. Upravo je djetetov emocionalni razvoj najvažnija komponenta formiranja njegove ličnosti, pri čemu se dječje emocije razlikuju od emocija odraslih jer su jednostavne i spontano se izražavaju. Crtanje kao aktivnost pogodna je i lako se može uklopiti i provoditi u nastavi, a djetetu osigurava slobodu izražavanja i spontano eksperimentiranje s emocijama.

Kreativnost u nastavi (Bognar, 2011) ima višestruko značenje. Budući da je kreativnost jedna od suštinskih karakteristika čovjeka, humana škola koja teži razvoju svih ljudskih potencijala ima obavezu da potiče kreativnost. Kreativni pojedinci su i značajan činitelj društvenog razvoja pa i opstanka nekog društva pa društvo koje koči kreativnost mlade generacije radi na vlastitom propadanju. Kreativnost pak snažno potiče kvalitetu nastave i čini je neusporedivo učinkovitijom od uobičajene nastave koja pati od dosade i da bi se uopće odvijala mora se zasnivati na strahu i raznim vrstama pritiska.

⁴ **okulomotorna koordinacija** - usklađivanje motoričkih reakcija s informacijama dobivenima posredstvom vidnog osjetnoga sustava.

⁵ **grafomotorika** - sposobnost držanja olovke i pisanja, odnosno motorička sposobnost pisanja/crtanja (fina motorika)

⁶ **psihosomatika** - psiho + grčki *σῶμα*, genitiv *σώματος*: tijelo, istraživanje interakcije psihosocijalnih i tjelesnih čimbenika u njihovu djelovanju na zdravlje pojedinca.

5.3. Crtež kao komunikacijsko sredstvo

U svakodnevnom životu, pa tako i u nastavi, izražavanje riječima, govorom najčešće je. No same riječi kao ni pismo nisu dostatni da iskažu sve sadržaje koje pojedinac posjeduje. Likovni jezik stariji je od govornog, a njime se lakše i neposrednije komunicira. Tome svjedoči činjenica da sebe izraziti nije jednostavno jer se tu isprepleću svjesni i nesvjesni motivi, konflikti, afektivni otpori i projekcije, motivacija da sebe prikažemo kako želimo da nas okolina doživi.

Likovno izražavanje u komunikacijske svrhe slobodna je aktivnost bez teme, utjecaja i korekcije. Škrbina (2013) navodi kako je to neverbalni način izražavanja osjećaja pomoću likovnih medija bez zahtjeva za određenim formama. Kao krajnji produkt rada, crtež nije predmet estetske procjene niti psihološke interpretacije. Nastajanje crteža je važan proces kao i doživljajno iskustvo kao krajnji rezultat tog procesa. Verbalni opis nije nužan. Različitim se tehnikama mogu proraditi vlastiti konflikti i granice. Kod kreativnog se rada aktiviraju resursi u simbolima, bojama, detaljima, obilju struktura, etapama opuštanja.

Crtanje je prirodan način komuniciranja kako Škrbina (2013) navodi, kojem djeca rijetko odolijevaju, a omogućuje izražavanje osjećaja i misli na način koji je ponekad jednostavniji od verbalnih načina. Upravo je zato važno omogućiti i dati priliku, osloboditi prostor u nastavnom procesu da komuniciraju kroz crtež. To je ujedno strategija koja se lako može primijeniti kao pomoćna metoda u odgojno – obrazovnim i terapijskim intervencijama. U odnosu na neke druge metode, crtež je sigurno i jedna od najekonomičnijih metoda.

Crtajući dijete reagira spontano i otkriva elemente koji su obično skriveni, pohranjeni u nesvjesnom. Važnost crteža očigledna je u izražavanju i uspostavljanju komunikacije i sporazumijevanja između djece međusobno te između djece i odraslih (roditelj, nastavnik).

6. METODOLOGIJA ISTRAŽIVAČKOG RADA

Cilj istraživanja: Cilj ovoga istraživanja bio je prikazati kako pomoću crteža dobiti različite informacije o razvoju djeteta kroz njegovo emocionalno, kognitivno i motoričko funkcioniranje.

Hipoteza: Crtež u nastavi ukazuje na emocionalni aspekt ličnosti.

Instrument i postupak: Instrument je promatranje. Postupak se temeljio na procjeni i prosuđivanju. Ovaj postupak koristimo kada prikupljamo podatke o mišljenjima u vezi s nečijim osobinama, ličnosti, kvalitetom nečijeg izratka ili proizvoda i slično.

Tijekom mjesec dana, učenici su sudjelovali u crtačkim aktivnostima u kojima se kroz likovno izražavanje i promatranje crteža ukazalo na emocionalni aspekt ličnosti. Temelji se na pretpostavci da crtež predstavlja unutrašnju psihološku realnost i subjektivna iskustva osobe koja ih stvara. Tijekom pojedinih nastavnih sati, dijete se izražavalo crtežom na određenu, zadanu temu, kao što su primjerice *vlastite pozitivne osobine* te je na taj način osvijestilo poimanje sebe. Istraživanje je primijenjeno, poduzima se u svrhu iznalaženja praktičnih rješenja za neposrednu primjenu, odnosno rješavanje konkretnih problema u svim područjima ljudske djelatnosti. Znanstvena paradigma na kojoj se temelji rad je postpozitivizam jer se okreće kvalitativnim tehnikama i metodama koje dopuštaju opažanje. Istraživanje je prema trajanju longitudinalno jer uključuje ponavljano mjerenje na istim osobama, ili uzorcima iz iste populacije. Prema mjestu provođenja, istraživanje je empirijsko jer se temelji na prikupljanju, proučavanju i tumačenju podataka iz stvarnosti.

Uzorak: U istraživanju su sudjelovala djeca 4. razreda Osnovne škole Frana Krste Frankopana Osijek. Ukupno trajanje istraživanja je jedan mjesec. Tijekom tog mjeseca djeca su sudjelovala u crtačkim radionicama.

Etika istraživanja: Budući da bi se istraživanje provodilo s djecom mlađe školske dobi, dakle s maloljetnicima, zatražena je dozvola roditelja/skrbnika. Roditelji su bili upoznati s ciljem i načinom istraživanja. Djeca i roditelji su u bilo kojem trenutku mogli odustati od istraživanja.

Vrsta istraživanja: Korištena je kvalitativna vrsta istraživanja te sudjelujuća paradigma. Prema primjeni istraživanje je primijenjeno. Prema trajanju istraživanje je longitudinalno, provodilo se u vremenu od jednog mjeseca. Prema mjestu je empirijsko (u odgojno – obrazovnoj ustanovi).

Izvještaj

Crtež je informacija o unutarnjim sadržajima učenika ispitanika. Postavljanjem pitanja, u skladu s dobi i spolom učenika te razgovorom o crtežu otkrivamo i tumačimo simbolično značenje crteža te učenikove osjećaje vezane uz njega.

Na sljedećim će stranicama biti prikazani crteži djece (uz opis slučaja) koje su nacrtala tijekom nastavnih sati u sklopu uvodnog ili završnog dijela sata (Prilog 1, 2, i 3). Likovno izražavanje, kao i ostale kreativne aktivnosti, kako navodi Kondić (2009.), omogućuju – posebno djeci da izraze osjećaje koje inače teško verbaliziraju, pogotovo tugu, strah i ljutnju. Ekspresija djeci pomaže da se oslobode nagomilane napetosti, umanje osjećaj bespomoćnosti i da ovladaju svojim stanjem i okruženjem, čime se smanjuje njihov osjećaj ugroženosti. No, u ovom sam istraživanju naglasak stavljala na poticanje otkrivanja i osvještavanja pa samim time i iskazivanja pozitivnih emocija i osobina kod djece. Primjerice sreću, samopouzdanje, svjesnost o postojanju određenih kompetencija, zadovoljstvo i sl.

Rezultati su najbolje vidljivi kada se predoče što brojniji radovi na istu temu ili u istoj tehnici. No ovom prilikom vršen je odabir radova zbog prevelikog uzorka. Ovdje prikazani radovi uglavnom su najuspješniji ili najzanimljiviji primjeri primjene navedenih postupaka.

Istraživanje sam održala u Osnovnoj školi Frana Krste Frankopana u Osijeku. U razredu je 19 učenika, 8 dječaka i 11 djevojčica.

Boravkom u ovome razredu stekla sam nova iskustva i mnoga znanja. Najviše u pogledu komunikacije i rješavanja raznih problema s kojima se učiteljice često susreću. Učenici su živahni no vrlo poslušni, marljivi, aktivni i složni. Učiteljica ima puno didaktičkog materijala što učenicima pomaže u svladavanju nastavnih tema. Uvodnu motivaciju s učenicima često provede u razgovoru koji je nerijetko povezan sa stvarnim životnim iskustvima, začinjen šalom i humorom. Posebno mi se dopao kutak u razredu posvećen učenicima. U njemu se nalaze i personalizirane učeničke mape u koje im učiteljica slaže uspomene iz svakog razreda. Na kraju

četvrtoga razreda, učenici dobivaju svoje mape za uspomenu. Bogatija sam novim kreativnim idejama, snagom i voljom, načinima rješavanja problema kao i načinima izvođenja raznih sati. U 4.a razredu, jedan je učenik koji pohađa nastavu po redovitom programu ali uz velike prilagodbe. Učenik L. Š. ima i pomoćnicu u nastavi. Također, u tom je razredu učenica s individualizacijom, učenik kod kojeg je vjerojatno riječ o disleksiji te učenik s poremećajem pažnje i koncentracije. Dva su učenika koja su vrlo inteligentna, no izrazito živahna pa ponekad i problematična.

Učenica s individualizacijom zahtjeva veću pažnju, kontrolu i veći opseg objašnjavanja i truda. Učiteljica joj se češće obraća s pitanjima kako bi provjerila je li sve shvatila. U nekim predmetima (hrvatski jezik i priroda i društvo) se vidi veliki napredak. Učenica aktivno sudjeluje u nastavi i vidljivo se trudi. Matematika joj ide puno teže. Rješava zadatke kao i ostali učenici, ali joj učiteljica mora posebno objašnjavati. Učenik kod kojeg je moguć poremećaj pažnje i koncentracije je izrazito dobar u matematici. Brzo i točno rješava zadatke. Navedeni učenik često ne prati i ne sluša. Gotovo mu se uvijek učiteljica mora posebno obratiti i ponoviti zadatak.

Prvu sam aktivnost (10.3.2017.) uklopila u sat Hrvatskog jezika tijekom završne, stvaralačke aktivnosti (Prilog 1). Nastavna tema bila je interpretacija pjesme *Kao samoga sebe*, autora O. Jana Twardowskog. Pjesma govori o iskazivanju ljubavi prema drugim ljudima („*Ljubav je sreća najveća*“, „*Ljubi drugoga kao sebe samoga*“). Upravo samo iz toga razloga odabrala aktivnost u kojoj učenici crtaju razglednicu sa sljedećim uputama:

„Nacrtajte sada razglednicu koju biste poslali nekome koga biste htjeli vidjeti, a niste dugo, nekome koga ste možda povrijedili pa biste mu se htjeli ispričati ili nekome kome biste htjeli nešto reći za što do sada niste imali hrabrosti.“

Nakon što sam učenike uputila na dani zadatak, uslijedilo je niz pitanja. Neprestano se pojavljivalo sve više ruku u zraku s brojim pitanjima (*Mogu li napisati?*, *Kako da to nacrtam?*, *Ne znam to nacrtati.*, *Mogu li ovako..* i sl.). Na prvoj sam aktivnosti pokušala davati što manje uputa i primjera. Najveća teškoća na koju sam nailazila bila su pitanja, mogu li to izraziti riječima. No, kako bi se postigla prava svrha da osim postizanja vlastitog zadovoljstva kreacije kod djeteta, mogućnost uvida u nesvjesno, dijagnozu i moguću terapiju, treba pristupiti ne samo na estetsko-receptivan način, već i na receptivno-kreativan i znanstveno-kritički način. Kako Dezan D. i Dezan M. (1998.) navode, receptivno-kreativan pristup izravno uključuje terapeuta u akt stvaranja. To uključivanje može biti u obliku sugestije ili ideje. Kako tvrde, može biti i kao pun angažman u stvaranju, na djetetov poziv. Kako se oko toga stvara vječna dilema, a

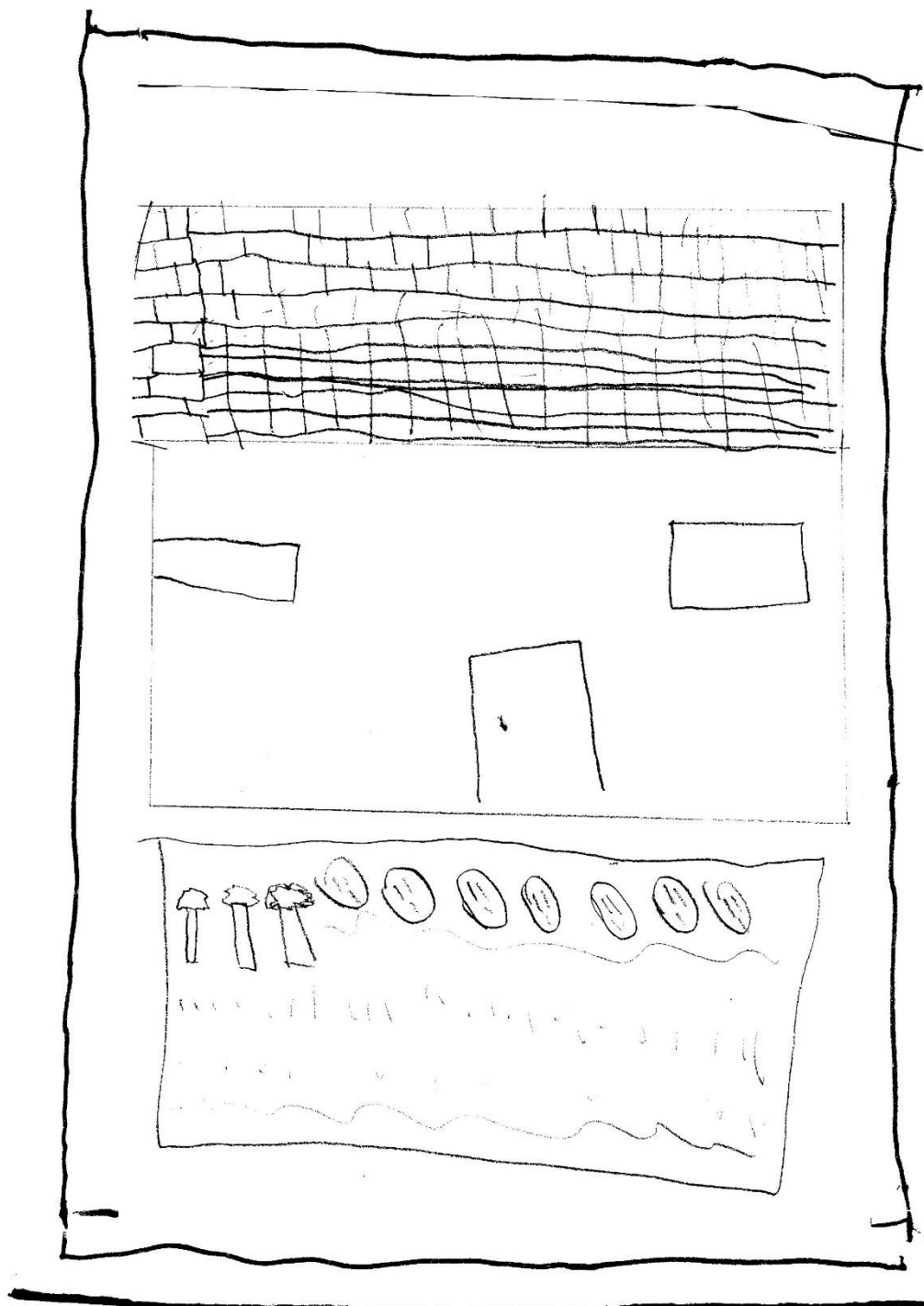
dijete je veoma osjetljivo na ekstremnosti u tim stavovima, ono će nas samo upozoriti, bilo izravno, primjedbom, bilo manje izravno, otporom tijekom aktivnosti.

Tako sam prvu aktivnost nastojala provesti sa što manje intervencija, kako bi se pojačao djetetov doživljaj važnosti i vlastite vrijednosti zbog davanja svog identiteta djelu koje stvara te zbog autentičnije emocionalne ekspresije u stvaranju.

Nakon završenog crtanja, dijete je, kao i mi, suočeno s nastalim crtežom. I mi i oni imamo misli i ideje vezane uz crtež koji je pred nama. Dijete tada treba pojasniti što je nacrtano. Treba postići što veću aktivnost kod djeteta. To sam pokušala sljedećim pitanjima:

Kako si odlučio što ćeš crtati?, Što i kako si se osjećao tijekom crtanja? Kako se osjećaš sada? Osim postavljenih pitanja, nastojala sam dobiti što detaljnije objašnjenje crteža u cjelini ili pojedinih detalja, prateći emocionalnu angažiranost djeteta.

Prvi rad koji sam odabrala za opis slučaja, crtež je učenika J. B.. Učenik J. B. izuzetno je inteligentno dijete koje se ističe posebnim interesom za literaturu koja odskaka od literature primijenjene djeci te dobi. Osim navedenog, učenik pokazuje poseban interes za povijest i za informacijsko-komunikacijsku tehnologiju. Dijete je postalo svjesno razlika svojih mogućnosti, pokraj mogućnosti ostalih učenika u razredu, što je počeo i sam naglašavati, a ponekad čak i vrijeđati ili omalovažavati kolege u razredu. Često svojim ponašanjem traži pažnju, pohvalu ili se samo želi istaknuti posebnošću ili originalnošću. Tako je i tijekom ove aktivnosti, njegov rad odskočio od ostalih, pri prvom pogledu. Svaki je crtež presavio na rubovima, tvoreći svojevrsan okvir oko crteža.

Slika 2. Crtež (razglednica) učenika J. B.

Slijedio je razgovor:

A: *Što si nacrtao?*

J: *Kuću bake i djeda.*

A: *Zašto si presavio papir na rubovima?*

J: *Napravio sam okvir.*

A: *Zašto si ga napravio?*

J: *Ne znam*

A: *Zašto si nacrtao kuću bake i djeda?*

J: *Volio sam ići u tu kuću.*

A: *Što si osjećao dok si crtao kuću?*

J: *Tugu. Baka i djed su umrli.*

...

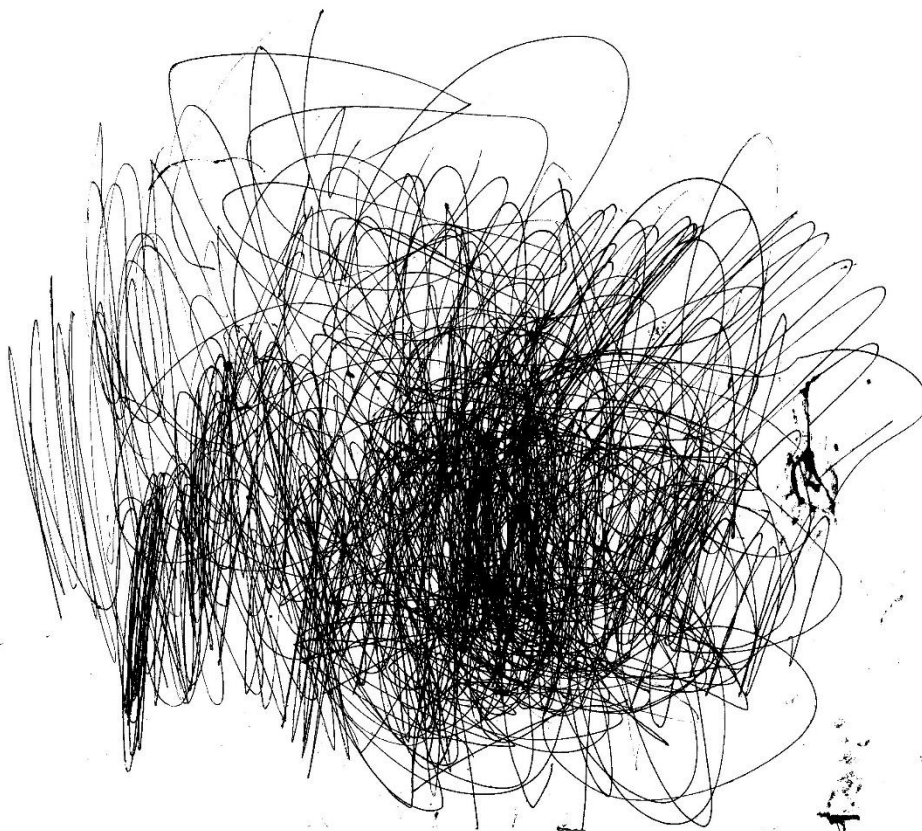
Postavljala sam pitanja, a učenik je kratko odgovarao. Tijekom razgovora saznala sam kako učeniku nedostaju baka i djed. K njima je volio ići jer su ga čuvali, igrali se s njim. Kuću je nacrtao kamenu. Pitala sam ga je li kuća uistinu sagrađena od kamena. Rekao je kako nije, no on ju je tako prikazao, možda kao simbol sigurnosti. Pravi razlog okvira oko svake učenikove slike, nisam uspjela saznati.

Budući da sam prvu aktivnost pokušala izvesti sa što manje intervencija, objašnjavanja i dodatnih uputa, učenici su bili pomalo zbunjeni. Nisu naučili na takav način rada. Govorili su da bi im bilo lakše pisati, vjerojatno iz svojevrsne navike dosadašnjih obaveza i zadataka tijekom nastave u kojoj se gotovo uvijek od učenika očekuje iskazivanje mišljenja, stavova ili emocija upravo riječima. Nakon aktivnosti, samo je nekolicina učenika htjela pokazati svoj rad i prokomentirati ga, dok su drugi učenici ostali suzdržani u davanju bilo kakvih povratnih informacija. Pridobiti učenike bio je vrlo težak zadatak. S time na umu, pažljivo sam birala drugu aktivnost.

Druga aktivnost (13.3.2017.) bila je na satu Prirode i društva. Kako smo učili o Europskoj uniji i Odi radosti, himni, istu sam im skladbu pustila u uvodnoj motivaciji. Nakon iskazivanja doživljaja i razgovora o samoj skladbi, autoru, instrumentima i sl., ponovili smo i što znamo o Odi radosti kao europskoj himni. Nakon toga je uslijedila crtačka aktivnost. Učenicima sam podijelila papire i uputila ih u zadatak. Trebali su olovku staviti na sredinu papira, a potom zatvoriti oči. U trenutku puštanja glazbe, pokretima ruku prate svoje osjećaje, melodiju skladbe:

„Prazan papir stavite ispred sebe. Uzmite olovku te ju postavite na sredinu papira. U trenutku kada pustim skladbu koju smo slušali, zaklopite oči i krenite povlačiti linije po papiru u smjeru i brzinom kojom želite.“

Na ovu su aktivnost učenici iznimno dobro reagirali. Tijekom crtanja na licima učenika vidjelo se zadovoljstvo. Uočila sam kako im se aktivnost sviđa, kako uživaju, slušaju skladbu te vođeni glazbom i emocijama povlače linije po papiru. Samo je spomenuti učenik J. B. grublje šarao po papiru. Na moje pitanje zašto na taj način crta, rekao je da se tako osjeća.

Slika 3. Drugi crtež učenika J. B.

Nakon zadatka, iskazivali su svoje osjećaje i dojmove. Govorili su kako im se aktivnost jako sviđa, da je bila opuštajuća i vrlo zabavna. Zanimljiva jer su je radili zatvorenih očiju. Tražili su da aktivnost ponovimo još jednom.

Treća je aktivnost (15.3.2017.) bila također na satu Hrvatskog jezika tijekom završnog, stvaralačkog dijela sata. Važno je napomenuti da sam u nastojanjima da učinim planirana poboljšanja uspjela. Uspješno sam učila iz vlastitih pogrešaka i problema koje nisam ranije predvidjela (Winter i Munn-Giddings, 2001, str. 242). Kako je akcijsko istraživanje prije svega

proces osobnog učenja na temelju promjena koje nastojimo ostvariti u svojoj praksi to učenje se može ostvariti kako na onome što smo uspjeli unaprijediti, tako i na onome u čemu nismo bili uspješni. Zadatak učenika bio je prikazati svoje dobre osobine:

„Nacrtajte sada svoje dobre osobine. Iskažite to pomoću simbola, boja, linija, na koji god način želite. Ovaj će vam zadatak pomoći da razmišljate i postanete pozitivniji, samopouzdaniji i veseliji.“

Uslijedio je niz upitnika iznad učeničkih glava koji se iskazao i dizanjem ruku i postavljanjem pitanja (*Kako će oni to nacrtati?, Kako pomoću simbola?, Što to znači?*). Ovoga sam puta učenicima dala više uputa uz primjere i ideje. Jedan od njih bio je primjer simbola koji nas je pratio tijekom tih dana, simbola zvjezdica na zastavi Europske unije. Na zastavi su prve zemlje članice prikazane zvijezdama. Na taj sam im način objasnila kako osobine mogu prikazati na bilo koji način, bilo kojim simbolom. Davanjem takvih primjera, olakšala sam im rad, potaknula ih i oslobodila.

Prikazani je rad učenika L. R. koji je inteligentan i marljiv, no vrlo nesiguran što se iskazuje najviše tihim odgovaranjem na postavljena pitanja tijekom nastavnih sati. Nakon crtanja, slijedio je razgovor:

A: Je li bio težak zadatak?

L: Prvo nisam znao kako bih prikazao, ali nakon što ste rekli primjere bilo je puno lakše.

A: Što si nacrtao?

L: Nacrtao sam simbole koji označavaju moju vedrinu, zaljubljenost i maštovitost.

A: Što znače ove stube?

L: To prikazuje moju upornost. Svaku prepreku koja se nađe preda mnom pokušam prijeći.

...

Slika 4. Crtež koji prikazuje pozitivne osobine učenika L. B.

Četvrta aktivnost (17.3.2017.) bila je prikazivanje vlastitih snova.

Rad koji sam odabrala za opis slučaja, crtež je učenika L. Š. koji zahtijeva prilagođenu nastavu. Učiteljica učeniku posebno priprema nastavne zadatke, listiće i tekstove. Iz Hrvatskog jezika, L. Š. obrađuje iste tekstove kao i ostali učenici, ali mu učiteljica printa skraćeni tekst u desetak rečenica, tiskanim slovima (jer još nije svladao pisanu) i u većem fontu. Učenik nerazgovjetno izgovara riječi. Nerijetko su to samo kratke, jednostavne rečenice. Kada mu učiteljica postavlja pitanja, obično su to jednostavnija i pitanja višestrukog odabira. Učeniku sam morala davati dodatne upute i posvetiti mu više pažnje. Pomoć u komunikaciji i socijalnoj uključenosti uključivala je: dodatno objasniti zadatak učeniku, dodatno pročitati zadatak učeniku, usmjeravati pažnju učenika na nastavne aktivnosti, poticati učenika na izvršavanje zadanih uputa, voditi/usmjeravati učenika u izvršavanju zadataka na nastavnome materijalu, dodatno objašnjavati pravila rada i igre.

Nakon crtanja slijedio je razgovor:

A: *Što si nacrtao?*

L: *To.*

A: *A što je to na crtežu? Tko su te dvije osobe?*

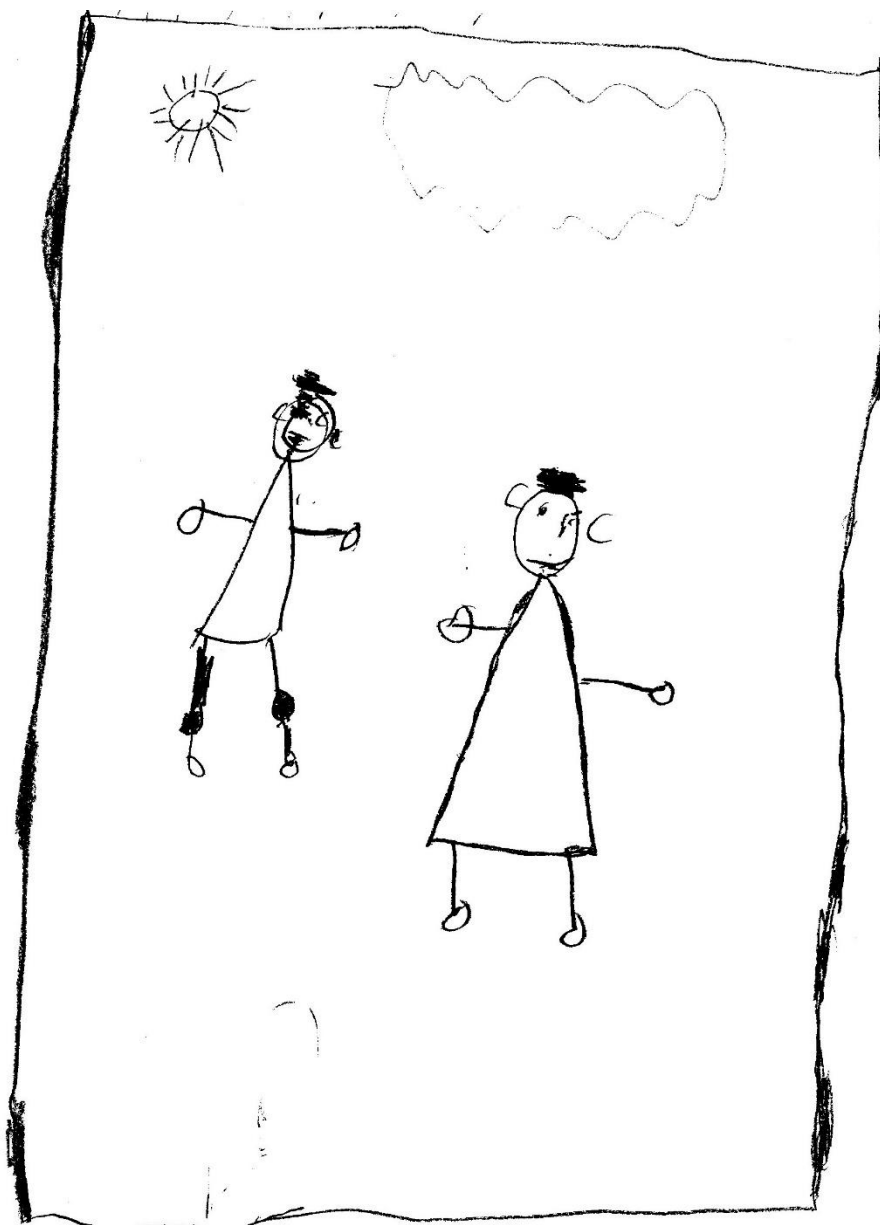
L: *Brat i ja.*

A: *Koje je brat a koje si ti?*

(Učenik je pokazao tko je tko na crtežu.)

...

Tijekom razgovora uspjela sam saznati da se učenik najviše voli igrati sa svojim mlađim bratom. Predimenzioniranost brata označava njegovu važnost. Iako je brat mlađi od njega, on ga je prikazao većim od sebe.

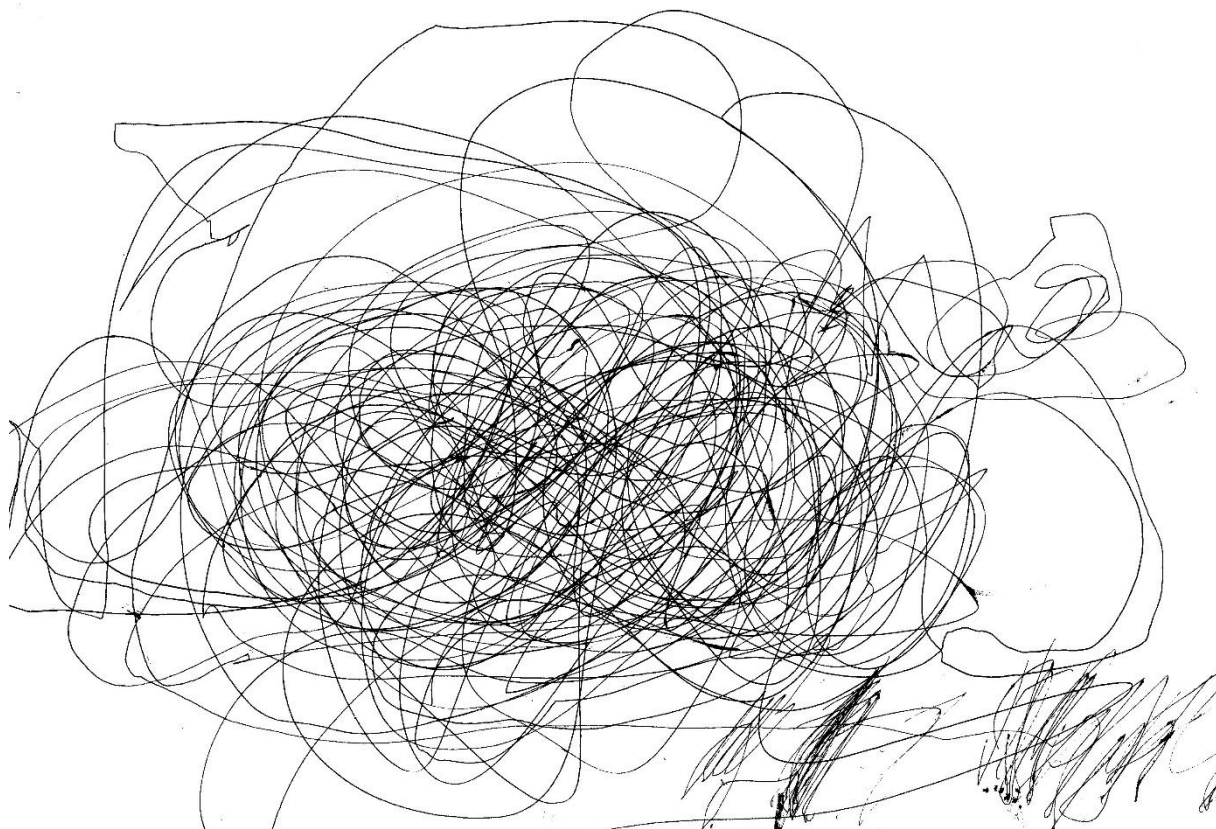

Slika 5. Crtež snova učenika L. Š.

Peta aktivnost bila je inspirirana drugom u kojoj su učenici crtali zatvorenih očiju. Budući da su tražili da je ponovimo, odlučila sam napraviti aktivnost vrlo sličnu spomenutoj. „Već smo radili jednu igru opuštanja. Napraviti ćemo je i danas, ali na nešto drugačiji način.“ Učenike sam podijelila u tri skupine te im nakon toga oslobodila prostor na podu učionice. Unutar tri kruga kojeg su učenici formirali, stavila sam veći papir (A3 formata). Osim toga, dala sam i jednu kemijsku olovku po skupini. Objasnila sam im zadatak:

„Nakon što pustim skladbu, krenut ćete povlačiti linije. Ovaj put, linije ćete povlačiti zajedno. Svi ćete zajedno uhvatiti jednu olovku. Zaklopit ćete oči i vođeni osjećajima, poštujući jedni druge, bez riječi i bez svađe pratiti pokrete ostalih učenika u skupini.“

Nakon što sam pustila skladbu, učenici su zaklopili oči i krenuli povlačiti linije. Tijekom rada, uočila sam smješkanje, zadovoljstvo, ali u nekim skupinama i mrmljanja pa čak i gurkanja. Nakon izvedenog rada, vodila sam razgovor. Pogledali smo sva tri rada i prokomentirali.

Slika 6. Zajednički učenički crtež pete aktivnosti

Učenici su iskazivali svoje dojmove. Zadatak im je bio vrlo zanimljiv i neobičan no pomalo težak. Lakše i opuštenije im je bilo kada su zadatak radili samostalno. Ovdje im je pažnju odvlačila prisutnost i dijeljenje olovke s drugim učenicima. U pojedinim skupinama se osjetio vođa, onaj koji je vukao olovku na svoju stranu, dok su ga ostali učenici samo pratili i prilagođavali se. Učenici su također rekli kako bi voljeli više ovakvih zadataka u kojima se moraju jedni drugima prilagođavati te tvrde kako bi tako mogli vježbati zajedništvo i dogovor. To mogu usporediti i sa svakodnevnim životnim situacijama u kojima su svjesni da se puno puta moraju znati prilagoditi drugima, slušati ili pak pratiti drugoga. Iako kažu, u društvu je zanimljivije i zabavnije. Ipak su zaključili da je nekada bolje izraziti se crtežom. Svidjelo im se što nisu morali, ukoliko nisu htjeli, svoje radove, iskustva i dojmove podijeliti s drugima. Još su rekli da bi voljeli samo bojama izražavati svoje emocije jer ih bojanje opušta, bez konkretnog

crtanja, upravo kao u ovom zadatku, samo povlačenje linija. Vođeni mojim pitanjima, zaključili su u čemu su griješili i u čemu griješe inače u nastavi ili u komunikaciji s vršnjacima iz razreda. Na taj smo se način dotaknuli trenutnih problema u razredu. Zaključili smo kako bismo ih mogli riješiti i poboljšati kako vlastito ponašanje tako i cjelokupnu razrednu klimu.

Dragi učenice,

Zahvaljujem na odluci sudjelovanja u ovom anonimnom i dobrovoljnom ispitivanju u okviru izrade diplomskog rada.

Prisjeti se radionica na prethodnim satima u kojima si sudjelovao. S tim na umu, procijeni zadovoljstvo i odgovor odaberi zaokruživanjem.

1. Radionice su bile zanimljive.	a) ☒ DA	b) ☐ NE
2. Volio/voljela bih se češće izražavati crtežom u nastavi.	a) ☒ DA	b) ☐ NE
3. Misli i osjećaje teško je prikazati crtežom.	a) ☐ DA	b) ☒ NE
4. Tijekom radionica osjećao/osjećala sam se dobro.	a) ☒ DA	b) ☐ NE
5. Nakon radionica osjećao/osjećala sam se bolje.	a) ☒ DA	b) ☐ NE
6. Radionice su bile opuštajuće.	a) ☒ DA	b) ☐ NE
7. Sviđa mi se ovakav način rada.	a) ☒ DA	b) ☐ NE

8. Napiši ukratko kako si se osjećao/osjećala tijekom i nakon aktivnosti. Jesu li zadatci bili teški za tebe? Ima li nešto što bi promijenio/promijenila?

Osjećao sam se opuštajuće, a nakon aktivnosti malo umorno. Zadatci nisu bili toliko teški. Ne bi ništa promijenio. Učiteljica Ana je jako dobra i pažljiva.

Slika 7. Evaluacijski listić

Dragi učenice,

Zahvaljujem na odluci sudjelovanja u ovom anonimnom i dobrovoljnom ispitivanju u okviru izrade diplomskog rada.

Prisjeti se radionica na prethodnim satima u kojima si sudjelovao. S tim na umu, procijeni zadovoljstvo i odgovor odaberi zaokruživanjem.

1. Radionice su bile zanimljive.	☒ a) DA	☐ b) NE
2. Volio/voljela bih se češće izražavati crtežom u nastavi.	☒ a) DA	☐ b) NE
3. Misli i osjećaje teško je prikazati crtežom.	☐ a) DA	☒ b) NE
4. Tijekom radionica osjećao/osjećala sam se dobro.	☒ a) DA	☐ b) NE
5. Nakon radionica osjećao/osjećala sam se bolje.	☒ a) DA	☐ b) NE
6. Radionice su bile opuštajuće.	☒ a) DA	☐ b) NE
7. Sviđa mi se ovakav način rada.	☒ a) DA	☐ b) NE

8. Napiši kratko kako si se osjećao/osjećala tijekom i nakon aktivnosti. Jesu li zadatci bili teški za tebe? Ima li nešto što bi promijenio/promijenila?

Tijekom i nakon aktivnosti sam se osjećala odlično. Zadatci nisu bili uopće teški. Nibih ništa promijenila, studentica Ana je bila odlična, jako je draga i jako mi je žao što više neće biti sa nama. Svi zadaci koje nam je zadavala bili su zabavni i volim takav način rada!

NADAM SE DA ĆETE POSTATI
UČITELJICA!!!

VOLIM VAS!! ♥♥♥

Slika 8. Evaluacijski listić

Dragi učenice,

Zahvaljujem na odluci sudjelovanja u ovom anonimnom i dobrovoljnom ispitivanju u okviru izrade diplomskog rada.

Prisjeti se radionica na prethodnim satima u kojima si sudjelovao. S tim na umu, procijeni zadovoljstvo i odgovor odaberi zaokruživanjem.

1. Radionice su bile zanimljive.	a) ☒ DA	b) ☐ NE
2. Volio/voljela bih se češće izražavati crtežom u nastavi.	a) ☒ DA	b) ☐ NE
3. Misli i osjećaje teško je prikazati crtežom.	a) ☐ DA	b) ☒ NE
4. Tijekom radionica osjećao/osjećala sam se dobro.	a) ☒ DA	b) ☐ NE
5. Nakon radionica osjećao/osjećala sam se bolje.	a) ☒ DA	b) ☐ NE
6. Radionice su bile opuštajuće.	a) ☒ DA	b) ☐ NE
7. Sviđa mi se ovakav način rada.	a) ☒ DA	b) ☐ NE

8. Napiši ukratko kako si se osjećao/osjećala tijekom i nakon aktivnosti. Jesu li zadatci bili teški za tebe? Ima li nešto što bi promijenio/promijenila?

Tijekom ovih radionica sam se osjećao dobro i opuštenije.
Zadaci uopće nisu bili teški bili su zanimljivi i zabavi.
Ja nebi ništa mijenao učiteljica je napravila sve
savršeno

Učiteljica Ana je najbolja učiteljica !!!

Slika 9. Evaluacijski listić

7. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Rezultati ovog istraživanja prikazani su kao usporedba promatranja djece prije provođenja crtačkih radionica i nakon njih te na proučavanje likovnog izraza – *crteža*, koji predstavlja unutrašnju psihološku realnost i subjektivna iskustva djeteta kao i njihovih reakcija na isto.

Uočila sam dvije skupine djece: u prvoj skupini su djeca koja su govorila za vrijeme crtanja, a u drugoj skupini su djeca koja su samo odgovarala na jednostavna pitanja o svojim iskustvima, o radu i emocijama vezanim uz navedeno. Djeca koja su govorila za vrijeme crtanja, dala su puno više informacija o vlastitim iskustvima nego djeca koja su samo odgovarala na jednostavna pitanja. Očekivani rezultati su pomaci u njihovom osvještavanju emocija i stanja. Rezultati su prikazani kao opisana ponašanja pojedinog djeteta.

Izravnim promatranjem djece angažirane u likovnim aktivnostima uočila sam:

- Djecu koja otvoreno govore o svojoj likovnoj aktivnosti; ne prikrivaju prave osjećaje
- Djeca koja uživaju u samom procesu likovnog stvaranja i izražavanja primjerice zatvorenih očiju uz glazbu; užitak je vidljiv na djeci iako ne iznose osjećaje, dijete je angažirano samim procesom a ne krajnjim produktom
- Djeca kojoj je važniji vizualni aspekt; zainteresirani su za odabir boja i emocionalnu ekspresiju uz pomoć boja
- Nekoj djeci su najvažniji simboli primjerice kuća, brat i sestra itd.

U likovnoj terapiji teško je govoriti o velikim koracima ili o konačnim velikim uspjesima. U ovom bih slučaju rekla da je crtanje pomoglo da dijete strukturirano provede dio nastavnog sata i usmjeri svoja razmišljanja, osjećaje i aktivnosti izvan začaranog kruga opterećenja koje sama nastava i nastavni proces nosi. Kada se tome pridoda radost, utjeha ili ohrabrenje koje je bilo tijekom rada vidljivo, može se reći da je svrha ispunjena. Nekim je učenicima ovo bila izuzetna prilika da se dokažu kao vrijedne i zanimljive osobe.

8. RASPRAVA

S obzirom na početnu hipotezu koja glasi: „Crtež u nastavi ukazuje na emocionalni aspekt ličnosti.“, uočila sam da su i rezultati to pokazali. Predlažem korištenje metode crtačkog izazova u redovnoj nastavi jer crtež u tom obliku produbljuje odnos s djecom, poboljšava dječje ponašanje te pomaže u određenim životnim situacijama i potiče cjelokupni psihofizički razvoj.

Crtanje je prirodan način komuniciranja, kako Škrbina (2013) navodi, kojem djeca rijetko odolijevaju, a omogućuje izražavanje osjećaja i misli na način koji je ponekad jednostavniji od verbalnih načina. Upravo je zato važno omogućiti i dati priliku te osloboditi prostor u nastavnom procesu da učenici komuniciraju crtežom. Metoda crtačkog izazova može se primijeniti kao pomoćna metoda u odgojno – obrazovnom procesu.

Terapijske mogućnosti koje se ostvaruju likovnim radom nisu nadomjestak lijekovima niti psihoterapiji, no likovnim se izražavanjem može poticati i podržavati djetetov emocionalni razvoj. Crtanje kao aktivnost pogodna je te se lako može uklopiti i provoditi u nastavi, a djetetu osigurava slobodu izražavanja i spontano iskazivanje emocija.

Nije svako likovno izražavanje terapijsko. Terapijski potencijal likovnog izražavanja ovisi o tome koliko je osobnog (emotivnog i misaonog) u njega uloženo i kroz njega ostvareno. Terapijski potencijal crteža zasniva se na tome da likovni proces i produkt pružaju mogućnost izražavanja, sadržavanja i procesuiranja emocija, pojašnjavanje i komunikaciju misli.

Ono što je najvažnije, kod procjene i donošenja odluka treba biti na oprezu. Tek ukoliko se ista tema, način crtanja ili problem ponavlja na isti način, može se s većom sigurnošću upustiti u donošenje zaključaka.

ZAKLJUČAK

Crtež i igra su aktivnosti najbliže djetetu. Upravo se zato upotreba igre i likovnih materijala koristi za uspostavljanje odnosa s djecom, interpretaciju dječjeg ponašanja, kao pomoć u specifičnim životnim situacijama te u cilju poticanja cjelokupnog psihofizičkog razvoja. Svaka je stvaralačka aktivnost, pa tako i likovna terapija usmjerena ka samopotvrđivanju, osnaživanju i harmoniziranju osobe. Ona nas obogaćuje u spoznajnoj i u obrazovnoj sferi, pružajući nam nova saznanja o svijetu i o nama samima. Crtanje pomaže čovjekovu skladnom razvijanju unutarnjih snaga.

Kako se likovnim izražavanjem može poticati djetetov emocionalni razvoj, a on je najvažnija komponenta formiranja njegove ličnosti, crtanje kao aktivnost pogodna je, a djetetu osigurava slobodu izražavanja. Osim toga, crtanje se lako može uklopiti i provoditi tijekom nastavnog procesa.

LITERATURA

1. Arnheim, R. (1985). *Vizualno mišljenje*. Beograd: Univerzitet umetnosti u Beogradu.
2. Bartning, U. (1992). *Play Therapy*. Sydney: Clive Robbins.
3. Bognar, L. (2011). *Kreativnost u nastavi*. Napredak 153, 9-20
4. Damjanov, J. (1989). *Likovna umjetnost I. dio*. Zagreb: Školska knjiga.
5. Damjanov, J. (1989). *Likovna umjetnost II. dio*. Zagreb: Školska knjiga.
6. Damjanov, J. (1991). *Vizualni jezik i likovna umjetnost*. Zagreb: Školska knjiga.
7. Dezan D., Dezan M., (1998). Likovno izražavanje u psihoterapiji djece s traumatskim iskustvima iz rata. U Lapaine, M. (ur.), *Crtež u znanosti – zbornik radova*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Geodetski fakultet.
8. Grgurić, N., Jakubin, M. (1996). *Vizualno – likovni odgoj i obrazovanje*. Zagreb: Educa.
9. Harris, D. B. (1963). *Children's Drawings as Measures of Intellectual Maturity*, Harcourt Brace Jovanovich, Inc., New York
10. Ivanović, N., Barun, I., Jovanović, N. (2014). *Art terapija - teorijske postavke, razvoj i klinička primjena*. Soc. psihijat. 42, 190-198
11. Kliček, M. (2001.) Likovna terapija u liječenju i obrazovanju: djelovanje boja, u: *Vizualna kultura i likovno obrazovanje*, (ur.) Ivančević, R., Turković, V., Zagreb: Hrvatsko vijeće; 161.-185.

12. Kondić, Lj., Dulčić, A. (2009.) *Crtež i slika u dijagnostici i terapiji*, Zagreb : Alinea : Poliklinika za rehabilitaciju slušanja i govora SUVAG
13. Malchiodi, C. A. (1998). *Understanding children's drawings*. Guilford Press
14. Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa. (2006). *Nastavni plan i program za osnovnu školu*. Zagreb: Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa.
15. Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa. (2011). *Nacionalni okvirni kurikulum za predškolski odgoj i obrazovanje te opće obvezno i srednjoškolsko obrazovanje*. Zagreb: Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa.
16. Nazor, M. (1986). *Dječji crtež kao pokazatelj razine razvijenosti nekih kognitivnih funkcija*. Disertacija (neobjavljeno). Zagreb.
17. Nazor, M. (1998). Dječji crtež kao pokazatelj intelektualnog razvoja i kao projektivno sredstvo. U Lapaine, M. (ur.), *Crtež u znanosti – zbornik radova*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Geodetski fakultet.
18. Pražić, B. (1987). *Crtež i slika u psihijatriji*. Zagreb: Naprijed.
19. Radovančević, Lj. (1998). Neki aspekti (pedo)psihijatrijske primjene crteža. U Lapaine, M. (ur.), *Crtež u znanosti – zbornik radova*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Geodetski fakultet.
20. Radovančević, Lj. (2001) Neki psihološki i socio-etički aspekti likovnog odgoja, u: *Vizualna kultura i likovno obrazovanje*, (ur.) Ivančević, R., Turković, V., Zagreb: Hrvatsko vijeće.
21. Škrbina, D. (2013.) *Art terapija i kreativnost*, Zagreb: Veble comerce

22. Winter, R., Munn-Giddings, C., (2001). *A Handbook for Action Research in Health And Social Care*. London: Routledge.

Internet

1. Expressive Art Inspirations
<http://intuitivecreativity.typepad.com/expressiveartinspirations/100-art-therapy-exercises.html> (posjećeno 23. svibnja 2017.)
2. Hrvatska enciklopedija <http://www.enciklopedija.hr/> (posjećeno 20. lipnja 2017.)

PRILOZI

Prilog 1

I. OPĆI PODATCI Ime i prezime studenta: Ana Oršolić Studijska godina: 5. godina Osnovna škola: OŠ Frana Krste Frankopana Osijek Učitelj mentor: Ana Hrkač Nadnevak izrade priprave: 10.3.2017.	SVEUČILIŠTE J.J. STROSSMAYERA UČITELJSKI FAKULTET U OSIJEKU Akademska godina: 2016./17. god. Profesor metodike: doc.dr.sc. Lidija Bakota Voditelj vježbi: doc. dr. sc. Valentina Majdenić
PRIPRAVA ZA NASTAVNI SAT (samostalna djelatnost studenta) METODIKA HRVATSKOG JEZIKA II	
I. OPĆI METODIČKI PODATCI 1. Nadnevak održavanja nastavnog sata: 10.3.2017. 2. Razred i odjel u kojem se sat održava: 4.a 3. Nastavni predmet: Hrvatski jezik 4. Mjesto održavanja sata: OŠ Frana Krste Frankopana II. PRIPREMA NASTAVNOG SATA 1. Programsko područje: Književnost 2. Nastavna cjelina: Poezija 3. Nastavna tema: Tema u poeziji i prozi 4. Nastavna jedinica: Kao samoga sebe, O. Jan Twardowski – interpretacija pjesme 5. Izvori za izradu priprave: <i>Nastavni plan i program za osnovnu školu</i> , Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa, Zagreb, 2006. <i>ZLATNA VRATA 4</i> , čitanka i jezik u četvrtom razredu osnovne škole; Školska knjiga, Zagreb, 2014. 6. Cilj nastavnog sata: Interpretacijom i obradom pjesme <i>Kao samoga sebe</i> učenici će zamijetiti i odrediti temu; određivati pojedinosti u tematsko-sadržajnom sloju 7. Zadatci nastavnog sata: a) <u>obrazovni</u> : zamijetiti i izdvojiti temu pjesme, prepoznati kiticu i stih, pronaći u pjesmi riječi koje se rimuju, interpretativno čitati poeziju, izraziti akustični i vizualni doživljaj pjesme, zapažati, zaključivati. b) <u>funkcionalni</u> : usvajati pokrete s pomoću upute, pokazati automatizirane kretnje fine motorike ruke pri pisanju, pravilno pisati slova, riječi i rečenice. c) <u>odgojni</u> : interpretativno čitati pjesmu, razvijati govorne sposobnosti, poticati učenike na slušanje, govorenje i čitanje, razvijati ljubav i interes prema čitanju, stvoriti ugodnu radnu atmosferu, pokazati zajedništvo, toleranciju i međusobnu suradnju. 8. Nastavne metode: metoda razgovora, usmenoga izlaganja, metoda slušanja, metoda čitanja i pisanja, metoda rada na tekstu i stvaralački rad. 9. Oblici rada u nastavi: frontalni, individualni	

IV. STRUKTURA I TRAJANJE NASTAVNOG SATA: 1. Doživljajno-spoznajna motivacija: 5 min 2. Najava i lokalizacija književnog teksta: 1 min 3. Interpretativno čitanje: 1 min i 30 sec 4. Emocionalno-intelektualna stanka: 10 sec 5. Objavljivanje (izražavanje) doživljaja i njegova korekcija: 5 min 6. Interpretacija: 15 min 7. Sinteza: 2 min 8. Stvaralački rad: 15 min	
V. TIJEK NASTAVNOG SATA: Doživljajno-spoznajna motivacija <i>Lijep pozdrav svima! Udobno se smjestite i pogledajte.</i> Puštam video. (https://www.youtube.com/watch?v=6FkG-Bh9J9c , posjećeno 8.3.2017.) Razgovaramo o videu koji su učenici pogledali. <i>Jeste li već vidjeli ovaj video? Kako ste se osjećali gledajući ga? Što ste u njemu uočili? Što se dogodilo?</i> Najava i lokalizacija književnog teksta Najavljujem čitanje pjesme <i>Kao samoga sebe</i> <i>Sada ćete poslušati pjesmu Kao samoga sebe . Prije nego započnem s čitanjem, zamolit ću vas da otvorite svoje bilježnice te u njih zapišete naslov i ime pjesnika. Naslonite se, opustite i poslušajte.</i> Zapisujem naslov i ime pjesnika na ploču. Interpretativno čitanje Slijedi interpretativno čitanje pjesme. Emocionalno-intelektualna stanka Učenici kratko razmišljaju o pjesmi. Objavljivanje (izražavanje) doživljaja i njegova korekcija Učenici iznose svoje misli i osjećaje vezane uz pročitane pjesmu: <i>O čemu ste razmišljali dok ste slušali pjesmu? Kakvo raspoloženje u tebi budi ova pjesma? Zašto? Kako vam se svidjela pjesma? Što ti se svidjelo? Što ti se nije svidjelo?</i> Interpretacija <i>Sada ćete vi čitati pjesmu. Otvorite svoje čitanke.</i> Govorimo učenicima da pročitaju pjesmu, u sebi, i upozoravam ih da tijekom čitanja obrate pozornost na nepoznate riječi i podvuku ih. Nakon što učenici pročitaju pjesmu i podvuku nepoznate riječi, objašnjavam ih ukoliko ih ima (ako značenje zna neki od učenika tada on govori, ako ne onda im ja objašnjavam značenje). Moguće nepoznate riječi: Zatim još jednom čitamo pjesmu, no ovaj put naglas. Prozivam učenike, svatko čita po jednu kiticu. Vodim interpretaciju: <i>O čemu pjesma govori? Što nam prvom rečenicom pjesnik poručuje? Kako on objašnjava što znači voljeti sebe? Kojim postupcima pokazujemo koliko ljubimo sebe. Pročitaj! Kako ćemo drugima pokazati da i njih volimo kao sebe same? Objasnite izreku Ljubav ne traži ništa zauzvat.</i>	ZAPAZANJA (ispunjava voditelj vježbi ili učitelj mentor)

Sinteza Najbitnije zapisujem na ploču. Učenici prepisuju. Stvaralački rad Učenicima dijelim papire te im dajem upute za sljedeći zadatak. <i>Nacrtajte sada razglednicu koju biste poslali nekome koga biste htjeli vidjeti, a niste dugo, nekome koga ste možda povrijedili pa biste mu se htjeli ispričati ili nekome kome biste htjeli nešto reći za što do sada niste imali hrabrosti.</i> Slijedi razgovor.	
VI. PLAN PLOČE <i>O. Jan Twardowski Kao samoga sebe</i> <i>Ljubav je sreća najveća! Tema: Ljubi drugoga kao samoga sebe. Ljubav ne traži ništa zauzvrat.</i>	
VII. ZABILJEŠKE VODITELJA VJEŽBI	
VIII. ZABILJEŠKE UČITELJA MENTORA	
IX. OCJENA (studenta) _____	Potpis voditelja vježbi: _____ Potpis učitelja mentora: _____

Prilog 2

Sveučilište J. J. Strossmayera

Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti

Učiteljski studij

5.godina

Skupina A

Priprema za javno predavanje iz Prirode i društva

**Nastavna tema: Kako i zašto je samostalna RH postala članica Eu;
Samostalna Republika Hrvatska**

Mentorica: Ana Hrkač

Student: Ana Oršolić

Metodičarka: dr.sc. Alma Škugor

U Osijeku, 13.3.2017.

Škola: OŠ Frana Krste Frankopana, Osijek

Razred: 4.a

Nadnevak: 13.3.2017.

Nastavni predmet: Priroda i društvo

Nastavna cjelina: Hrvatska u europskom okruženju

Nastavna tema: *Kako i zašto je samostalna RH postala članica Eu; Samostalna Republika Hrvatska*

Tip sata: obrada

Nastavne metode: razgovor, rješavanje problema

Socijalni oblici rada: frontalni rad, individualni rad

Nastavna sredstva: nastavni listići, knjiga, bilježnica, kutija, memory karte (zastave članica Europske unije)

Nastavna pomagala: računalo, projektor, projekcijsko platno

Cilj sata: odrediti i raščlaniti činjenice i misli vezane uz osamostaljenje Hrvatske, Hrvatske u europskom okruženju te Domovinski rat.

Gljučni pojmovi: samostalna i neovisna država, Domovinski rat, Europska unija

Potrebno predznanje:

Ishodi učenja: objasniti da je Hrvatska bila u sastavu Jugoslavije, osamostalila se, a zatim pobjedom u Domovinskom ratu obranila svoju samostalnost

Korelacija: glazbena kultura (Oda radosti)

Novo stručno nazivlje: /

Podatci koje treba upamtiti:

Literatura:

Nastavni plan i program za osnovnu školu, Republika Hrvatska, Ministarstvo znanosti obrazovanja i športa, Zagreb, kolovoz 2006.

Naš svijet 4, *Udžbenik prirode i društva za 4. razred osnovne škole*

TIJEK SATA Etape sata i sadržaj	Aktivnosti za učenike
UVOD Puštam <i>Odu radosti</i>. <i>Jeste li čuli već ovu skladbu? Zna li kako se zove?</i> Učenicima objašnjavam autora navedene pjesme te sve bitne činjenice kao i godinu postanka europske himne. Dajem im upute za sljedeći zadatak. Kako bi se učenici opustili, motivirali, a kako bismo ujedno ponavljali <i>Odu radosti</i>, uz navedenu pjesmu izvodimo sljedeću aktivnost. Učenicima dijelim prazne papire te im dajem upute. <i>Prazan papir stavite ispred sebe. Uzmite olovku te ju postavite na sredinu papira. U trenutku kada pustim skladbu koju smo slušali, zaklopite oči i krenite povlačiti linije po papiru u smjeru i brzinom kojom želite.</i> Nakon ove, slijedi druga aktivnost. Učenicima govorim neka sjednu na pod oblikujući krug. <i>Kutija koju vidite kružit će, od učenika do učenika. U trenutku kada zaustavim Odu radosti, učenik kod koga je kutija stala u tom trenutku, otvorit će je te iz nje izvaditi jedan od predmeta.</i> Zajedno komentiramo sadržaj kutije te tako ponavljamo bitne pojmove (UNESCO, euro, međunarodno priznanje Hrvatske, Dioklecijan) Prilog 1 NAJAVA TEME Slijedi najava današnje teme Samostalna Republika Hrvatska SPOZNAVANJE NOVIH NASTAVNIH SADRŽAJA Upućujem učenike na rad u paru i čitanje teksta u udžbeniku na str. 88. i 89. korištenjem insert metode. Sažimanje/uopćavanje Razgovaramo o pročitanome i zapisanome u tablice te potom najbitnije zapisujemo na ploču.	Učenici sjede u krugu. Odgovaraju na pitanja. Učenici sudjeluju u razgovoru, uočavaju ključne pojmove. Učenici zapisuju naslov u bilježnice. 1. Učenici/učenice čitaju tekst u udžbeniku na str. 88. i 89. i označuju ga: √ – znao/znala sam (za pojam ili tvrdnju koju su znali ili misle da znaju) + – saznao/saznala sam (za pojam ili tvrdnju koja je za učenike nova) 2. Kada pročitaju i označe tekst sukladno svojim znanjima, u tablicu za označavanje unose označene pojmove. √ znao/znala sam + saznao/saznala sam

Zašto su Hrvati bili nezadovoljni u Jugoslaviji? Kada je hrvatski sabor proglasio samostalnu Republiku Hrvatsku? Kako se danas prisjećamo tog dana? Tko je izabran za prvog predsjednika samostalne Republike Hrvatske? Ispričajte što znate o Domovinskom ratu? Od čije se agresije Hrvatska branila? Kako je danas Hrvatska uređena kao država? UVJEŽBAVANJE Upućujem učenike na rješavanje zadataka u radnoj bilježnici, str. 108. PONAVLJANJE I PROVJERAVANJE Učenike dijelim u dvije grupe. Dajem im memory karte (zastave i imena zemalja članica Europske unije. Dajem im upute. Prilog 2	Učenici sudjeluju u razgovoru. Učenici rješavaju zadatke u radnoj bilježnici, str. 108. Nakon rada na zadatcima zajednički provjeravaju rješenja.
--	--

Prilog 1

Sadržaj kutije (pojmovi koje ponavljamo i objašnjavamo)

DIOKLECIJAN

DAN MEĐUNARODNOG PRIZNANJA REPUBLIKE HRVATSKE

Prilog 2

 <u>Austrija</u>	 <u>Belgija</u>	 <u>Bugarska</u>
 <u>Češka</u>	 <u>Cipar</u>	 <u>Hrvatska</u>
 <u>Danska</u>	 <u>Estonija</u>	 <u>Finska</u>
 <u>Francuska</u>	 <u>Grčka</u>	 <u>Irska</u>
 <u>Italija</u>	 <u>Latvija</u>	 <u>Litva</u>
 <u>Luksemburg</u>	 <u>Malta</u>	 <u>Mađarska</u>

 <u>Nizozemska</u>	 <u>Njemačka</u>	 <u>Poljska</u>
 <u>Portugal</u>	 <u>Rumunjska</u>	 <u>Slovačka</u>
 <u>Slovenija</u>	 <u>Španjolska</u>	 <u>Švedska</u>
 <u>Ujedinjena Kraljevina</u>		

Prilog 3

I. OPĆI PODATCI Ime i prezime studenta: Ana Oršolić Studijska godina: 5. godina Osnovna škola: OŠ Frana Krste Frankopana Osijek Učitelj mentor: Ana Hrkač Nadnevak izrade pripreve: 15.3.2017.	SVEUČILIŠTE J.J. STROSSMAYERA UČITELJSKI FAKULTET U OSIJEKU Akademska godina: 2016./17. god. Profesor metodike: doc.dr.sc. Lidija Bakota Voditelj vježbi: doc. dr. sc. Valentina Majdenić
PRIPRAVA ZA NASTAVNI SAT (samostalna djelatnost studenta) METODIKA HRVATSKOG JEZIKA II	
I. OPĆI METODIČKI PODATCI 1. Nadnevak održavanja nastavnog sata: 15.3.2017. 2. Razred i odjel u kojem se sat održava: 4.a 3. Nastavni predmet: Hrvatski jezik 4. Mjesto održavanja sata: OŠ Frana Krste Frankopana	
II. PRIPREMA NASTAVNOG SATA 10. Programsko područje: Književnost 11. Nastavna cjelina: Proza 12. Nastavna tema: Određivanje teme u poeziji i prozi 13. Nastavna jedinica: Dobro jutro – laku noć, Ivana Gančev – interpretacija priče 14. Izvori za izradu pripreve: <i>Nastavni plan i program za osnovnu školu</i> , Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa, Zagreb, 2006. <i>ZLATNA VRATA 4</i> , čitanka i jezik u četvrtom razredu osnovne škole; Školska knjiga, Zagreb, 2014. 15. Cilj nastavnog sata: Interpretacijom i obradom priče <i>Dobro jutro – laku noć</i> učenici će zamijetiti i odrediti temu; određivati pojedinosti u tematsko-sadržajnom sloju 16. Zadatci nastavnog sata: a) <u>obrazovni</u> : izreći sadržaj priče, navesti fabularni tijek priče, izdvojiti temu priče, povezati uzročno-posljedične događaje u priči, formulirati poruku teksta, zapažati, zaključivati. b) <u>funkcionalni</u> : usvajati pokrete s pomoću upute, pokazati automatizirane kretnje fine motorike ruke pri pisanju, pravilno pisati slova, riječi i rečenice. c) <u>odgojni</u> : interpretativno čitati, razvijati govorne sposobnosti, poticati učenike na slušanje, govorenje i čitanje, razvijati ljubav i interes prema čitanju, stvoriti ugodnu radnu atmosferu, pokazati zajedništvo, toleranciju i međusobnu suradnju. 17. Nastavne metode: metoda razgovora, usmenoga izlaganja, metoda slušanja, metoda čitanja i pisanja, metoda rada na tekstu i stvaralački rad. 18. Oblici rada u nastavi: frontalni, individualni	

IV. STRUKTURA I TRAJANJE NASTAVNOG SATA:	
9. Doživljajno-spoznajna motivacija: 4 min 10. Najava i lokalizacija književnog teksta: 1 min 11. Interpretativno čitanje: 2 min 12. Emocionalno-intelektualna stanka: 10 sec 13. Objavljivanje (izražavanje) doživljaja i njegova korekcija: 5 min 14. Interpretacija: 15 min 15. Sinteza: 2 min 16. Stvaralački rad: 15 min	
V. TIJEK NASTAVNOG SATA: Doživljajno-spoznajna motivacija <i>Lijep pozdrav svima!</i> Na ploču pišem rečenicu: <i>Umjesto monologa – razgovor, umjesto svađe – dogovor.</i> <i>Pročitajte rečenicu. Objasnite! Što ona znači?</i> Razgovaramo o problemima i ponašanjima učenika te o rješavanju problema razgovorom i dogovorom.	ZAPAŽANJA (ispunjava voditelj vježbi ili učitelj mentor)
Najava i lokalizacija književnog teksta Najavljujem čitanje priče Dobro jutro – laku noć <i>Sada ćete poslušati priču Dobro jutro – laku noć . Prije nego započnem s čitanjem, zamolit ću vas da otvorite svoje bilježnice te u njih zapišete naslov i ime autora. Naslonite se, opustite i poslušajte.</i> Zapisujem naslov i ime autora na ploču.	
Interpretativno čitanje Slijedi interpretativno čitanje priče.	
Emocionalno-intelektualna stanka Učenici kratko razmišljaju o priči.	
Objavljivanje (izražavanje) doživljaja i njegova korekcija Učenici iznose svoje misli i osjećaje vezane uz pročitani priču: <i>O čemu ste razmišljali dok ste slušali priču? Kakvo raspoloženje u tebi budi ova priča? Zašto? Kako vam se svidjela priča? Što ti se svidjelo? Što ti se nije svidjelo?</i>	
Interpretacija <i>Sada ćete vi čitati priču. Otvorite svoje čitanke.</i> Govorimo učenicima da pročitaju priču, u sebi, i upozoravam ih da tijekom čitanja obrate pozornost na nepoznate riječi i podvuku ih. Nakon što učenici pročitaju priču i podvuku nepoznate riječi, objašnjavam ih ukoliko ih ima (ako značenje zna neki od učenika tada on govori, ako ne onda im ja objašnjavam značenje).	
Zatim još jednom čitamo priču, no ovaj put naglas. Prozivam učenike. Vodim interpretaciju: Kojoj književnoj vrsti pripada ovaj tekst: a) pripovijetki, b) igrokazu, c) priči? Tko su likovi? Oko čega su se posvadili? Pročitajte neke Sunčeve tvrdnje zbog kojih ono misli da je potrebnije Zemlji. Čime se Mjesec hvali? Pročitajte! Što su se na kraju dogovorili Sunce i Mjesec? Zašto? Što saznajete o osobinama likova	

iz njihova dijaloga? Što ste saznali iz ove priče, o kome ovisi izmjena godišnjih doba na Zemlji? Sinteza Najbitnije zapisujem na ploču. Učenici prepisuju. Stvaralački rad Učenicima dijelim papire te im dajem upute za sljedeći zadatak. <i>Nacrtajte sada svoje dobre osobine. Iskažite to pomoću simbola, boja, linija, na koji god način želite. Ovaj će vam zadatak pomoći da razmišljate i postanete pozitivniji, samopouzdaniji i veseliji.</i>	
VI. PLAN PLOČE <i>Ivan Gančev</i> <i>Dobro jutro – laku noć</i> <i>Tema: svađa Sunca i Mjeseca</i> <i>Personifikacija – Sunce i Mjesec imaju ljudske osobine.</i> <i>Razgovorom i međusobnim poštovanjem mogu se riješiti svaki nesporazum i svađa.</i>	
VII. ZABILJEŠKE VODITELJA VJEŽBI	
VIII. ZABILJEŠKE UČITELJA MENTORA	
IX. OCJENA (studenta) _____	Potpis voditelja vježbi: _____ Potpis učitelja mentora: _____